

Vilniaus universitetas
Filosofijos fakultetas
Filosofijos istorijos ir logikos katedra

Agnė Grybauskaitė

Filosofijos studijų programa

Magistro darbas

Apšvietos ir Romantizmo susidūrimas J. S. Millio filosofijoje

Darbo vadovas: prof. Alvydas Jokubaitis

Vilnius 2006

TURINYS

1. ĮVADAS.....	6
2. APŠVIETA	
2.1. MELIORIZMO PRINCIPAS	
2.1.1. NAUDA KAIP PROGRESO VEIKSNYS.....	8
2.1.2. INTELEKTUALINIO IR SOCIALINIO PROGRESO RYŠYS.....	9
2.2. EGALITARIZMO PRINCIPAS	
2.2.1. SOCIALINĖS LYGYBĖS PAGRINDIMAS.....	11
2.2.2. LYGYBĖS TARP LYČIŲ PAGRINDIMAS.....	13
2.2.3. LYGAUS ATSTOVAVIMO VALDŽIOJE PAGRINDIMAS.....	14
2.3. RACIONALIZMO PRINCIPAS	
2.3.1. GAMTOS MOKSLŲ METODIKOS PIRMENYBĖ.....	17
2.3.2. TIESOS IDEALAS.....	21
2.3.3. RACIONALIZMAS POLITINĖJE TEORIJOJE.....	23
2.4. UNIVERSALIZMO PRINCIPAS	
2.4.1. CIVILIZACIJOS UNIVERSALUMO PAGRINDIMAS.....	25
2.4.2. ATSTOVAUJAMOSIOS DEMOKRATIJOS UNIVERSALUMO PAGRINDIMAS.....	28
2.4.3. TAUTIŠKUMAS KAIP IŠŠŪKIS UNIVERSALIZMUI.....	30
3. ROMANTIZMAS	
3.1. INDIVIDUALIZMO PRINCIPAS	
3.1.1. INDIVIDO IR VISUOMENĖS SANTYKIO PROBLEMA.....	33
3.1.2. INDIVIDUALIZMAS KAIP IŠSKIRTINUMAS.....	36
3.1.3. INDIVIDUALIZUOTAS VALDYMAS.....	40
3.2. EKSPRESIVIZMO PRINCIPAS	
3.2.1. MENO IR MOKSLO TIESŲ SANTYKIO PROBLEMA.....	42
3.2.2. PASAULIO POETIZACIJA.....	45
3.2.3. JAUSMŲ IR MORALĖS RYŠYS.....	48
3.3. PLIURALIZMO PRINCIPAS	
3.3.1. IDENTITETŲ IR VERTYBIŲ ĮVAIROVĖ.....	51
3.3.2. NUOMONIŲ ĮVAIROVĖ.....	56
4. IŠVADOS.....	60
5. LITERATŪROS SĄRAŠAS.....	62

Santrauka

Apšvietos ir Romantizmo susidūrimas J. S. Millio filosofijoje

Šiame darbe nagrinėjamas Apšvietos ir Romantizmo susidūrimas Johno Stuardo Millio filosofijoje. Dauguma autorių ir Millio filosofijos komentatorių (ypatingai Johnas Gray'us) linkę į ją žiūrėti kaip į Apšvietos doktrinos principus perėmusią teoriją. Mažesnė dalis komentatorių (Nicholas Capaldi, Isaiah Berlinas) Millio koncepcijoje išvelgia ir Romantizmo principus taip modifikuodami tradicinę anglų filosofo interpretaciją. Tačiau nedominuojantis požiūris faktiškai beveik neanalizuojamas – apsiribojama tik glaustais pastebėjimais. Todėl šis magistro darbas ir yra skiriamas parodyti, kad Millio filosofija kyla tiek iš Apšvietos, tiek iš Romantizmo pamatinių principų, o to pasekoje ji įgauna nenuoseklų ir net konfliktišką pobūdį. Millio mąstymo nenuoseklumą galima susieti su Apšvietos ir Romantizmo konfliktu, kurį remiantis Alvydu Jokubaičiu, galima įvardyti kaip natūralizmo ir ekspresivizmo susidūrimą. Remiantis tokia perskyra aiškiai matyti, kad Millis pasižymi ir natūralistine orientacija (daugiausia mokslo srityje) ir ekspresivistine orientacija (nagrinėjant žmogų ir iš dalies – visuomenę).

Darbe išskiriami esminiai Apšvietos principai, pastebimi Millio filosofijoje: 1) meliorizmas (įsitikinimas, kad asmenys, asmenų grupės, institucijos, mokslas, etc. tobulėja ir progresuoja) reiškias, kad utilitarinė ir politinė anglų filosofo teorija įsivaizduojama kaip skatinanti socialinį progresą glaudžiai susijusį su intelektualiniu progresu; 2) egalitarizmas (įsitikinimas, kad nesama jokios pagrįstos hierarchijos tarp asmenų ir asmenų grupių) reiškias, kad atmetama hierarchija bei socialinė ir politinė nelygybė, kurių egzistavimas demonstruoja teisingumo nepasiekiamumą; 3) racionalizmas (įsitikinimas, kad žmogaus protas ir logika yra esminiai žinojimo šaltiniai, todėl mąstymas ir elgesys turi būti juo grindžiami) reiškias, kad egzistuoja racionali suprantama tiesa, įgalinanti mokslinį pažinimą bei protingą politinę teoriją; 4) universalizmas (įsitikinimas, kad egzistuoja visiems priimtinos idėjos, socialiniai dariniai nepriklausomi nuo istorinių, kultūrinių ir pan. aplinkybių) reiškias visuotinio civilizacijos ir atstovaujamosios demokratijos idealų priimtinumą. Tuo tarpu esminiai Romantizmo principai pastebimi Millio filosofijoje: 1) individualizmas (įsitikinimas, kad asmens interesai svarbesni už kolektyvo, todėl visuomenė kuriama būtent individo labui) reiškias ribų nuo visuomenės nubrėžimą per asmens išskirtinumo kultivavimą, bet ir nuolatinį santykį su ja per individualizuotą valdymą; 2) ekspresivizmas (įsitikinimas, kad meninė kūryba, jausmai ir moralė yra esminės žmogiškos saviraiškos ir savikūros priemonės) reiškias meno ir mokslo tiesų atskyrimą, įgalinantį pasaulio poetizaciją bei moralės suestetinimą ir sujausminimą; 3) pliuralizmas (įsitikinimas, kad visuomenę sudaro įvairūs asmenys, pasižymintys

skirtingomis gero gyvenimo koncepcijomis) reiškias, kad egzistuoja pamatinė žmogiškųjų identitetų įvairovė ir šio fakto sąlygojama nuomonių bei pažiūrų įvairovė.

Galima pastebėti, kad Apšvietos, kaip ir Romantizmo, principai tarpusavyje pasižymi vidine darna ir susietumu. Situacija keičiasi, kai šių doktrinų principai susiduria vienas su kitu, kaip ir yra Millio filosofijoje. Tada aiškiai matyti, kad, tarkime, universalizmas pradeda prieštarauti pliuralizmui, o racionalizmas – ekspresivizmui ir t.t. Bene vienintelis principas, kuris nekonfrontuoja yra meliorizmas, besiremiantis Millio nuostata, kad asmenys ir visuomenės, menas ir mokslas tobulėja.

Summary

The Encounter of Enlightenment and Romanticism in J. S. Mill's Philosophy

This paper discusses the encounter of Enlightenment and Romanticism in John Stuart Mill's philosophy. The majority of authors and Mill's commentators (especially John Gray) tend to look at it as the theory with principles of Enlightenment. The smaller part of commentators (Nicholas Capaldi, Isaiah Berlin) sees in Mill's conception also the principles of Romanticism modifying the traditional interpretation of English philosopher. But in fact this not-dominant approach practically is not analysed – it is limited only with brief notices. Therefore this master work is dedicated to attitude that Mill's philosophy develops both from basic principles of Enlightenment and those of Romanticism. The inconsistency of Mill's thought could be related with conflict of Enlightenment and Romanticism which, according to Alvydas Jokubaitis, could be named as the encounter of naturalism and expressivism. In conformity with this separation we can clearly see that Mill is characterized by naturalistic orientation (mostly in area of science) and expressivist orientation (in examination of person and partly – of society).

There are indicated the essential principles of Enlightenment in Mill's philosophy: 1) meliorism (the belief that persons, groups of persons, institutions, science, etc. improve and progresses) which denotes that utilitarian and political theory of this philosopher is pictured as stimulating social, as well as closely related intellectual progress; 2) egalitarianism (the belief that there is no valid hierarchy between persons and groups of persons) which denotes that hierarchy and social, political inequality, the existence of whom means eluding of justice, are rejected; 3) rationalism (the belief that person's mind and logic are the essential origin of knowledge so thought and behaviour have to be grounded on it) which denotes that rational intelligible truth, enabling scientific knowledge and rational political theory, exists; 4) universalism (the belief that there are acceptable ideas, social constructs to everyone without reference to historical, cultural, etc. conditions) which denotes general acceptability of ideals of civilization and representative government. Meanwhile the

essential principles of Romanticism in Mill's philosophy are 1) individualism (the belief that persons interests are prior to those of society therefore society is build for the sake of individual) which denotes the delineation of limit from society through cultivation of personal features but also denotes the permanent relation with it through individualized government; 2) expressivism (the belief that artistic creation, feelings and morality are vital means for self-expression and self-creation) which denotes the separation of the truths of science and art which in turn enables the poetisation of the world and aestheticalising as well as emotionalizing of morality; 3) pluralism (the belief that society consists of various individuals with diverse conceptions of the good life) which denotes that there exists the basic diversity of human identities and determined of this condition – the diversity of opinions and attitudes.

It can be observed that principles of Enlightenment, as well of Romanticism, are characterized by internal coherence and interconnection in them. Situation changes when principles of mentioned doctrines encounter with each other (as it is in Mill's philosophy). Then it can be clearly seen that, suppose, universalism begins to contradict pluralism, rationalism contradicts expressivism, etc. Probably the only principle, which do not confront, is meliorism referring to Mill's attitude that persons and societies, art and science are improving.

1. ĮVADAS

Johnas Stuartas Millis – žymus XIX a. anglų filosofas, plėtojęs pačias įvairiausias koncepcijas: utilitarizmo, kurį stipriai įtakojo Benthamo teorija; liberalizmo (šioje srityje jo įdirbis bene labiausiai žinomas ir apskritai pats Millis laikomas paradigmaticiu liberalu), logikos, kurios traktuotėje autorius suartėja su pozityvizmu ir t.t. Šioms problemoms nagrinėti skirti jo svarbiausi kūriniai *Utilitarizmas, Apie laisvę, Svarstymai apie atstovaujamaą valdžią (Considerations on Representative Government), Logikos sistema (System of Logic)*. Pastebėtina, kad juose galima atrasti tiek Apšvietos, tiek Romantizmo esminių idėjų. Tiesioginį filosofo susietumą su Apšvieta demonstruoja utilitaristinė ir racionalistinė teorija pagrįstas jo tėvo vykdytas auklėjimas ir švietėjiška dvasia įtakotas jo mąstymas bei ryšiai su utilitaristų rateliu, o Romantizmas Millio gyvenimui buvo artimas turint omenyje istorinį laikotarpį (XIX a. vidurį), kuriame romantinės idėjos dar nebuvo išblėsę ir įtaką jam darė romantikais vadinami autoriai Thomas Carlyle'as, Williamas Wordsworthas ar Persy Bysse Shelley. Vadinasi, aiškėja, kad Millio neįmanoma priskirti išimtinai tik kuriai vienai krypčiai. Tačiau Apšvietos ir Romantizmo derinimas jo mąstyme nėra lengvas ir dažniau tai tampa ne darna, o susidūrimu, t.y. netikėtu susitikimu, priešstata ir net konfrontavimu. To pasekoje anglų filosofo koncepcija pasirodo kaip nenuoseklus ir prieštaringo pobūdžio.

Aktualumas. Nemažai autorių, tyrinėjančių Millio filosofiją, pripažįsta, kad jo filosofija esanti dviprasmiško, nenuoseklus pobūdžio. Argumentuose paminima, kad Millio teorijoje nedera jo plėtojamas utilitarizmas bei teisingumo samprata ar dėsnių ieškojimas moksle, istorijoje, net žmonių visuomenėje su tuo, kaip įnirtingai postuluojuama individuali asmens saviraiška ir jo autonomiškumas, etc. Tokių nenuoseklumų yra dar keletas. Visi jie indikuoja, kad šio filosofo mąstymą funduoja skirtingos (nors ir ne kardinaliai) teorinės Apšvietos ir Romantizmo pozicijos, leidžiančios Millio filosofiją suvokti kaip jų pamatinių nuostatų, principų susidūrimo vietą. Darbo aktualumą sudaro tai, kad įprastai Millio filosofijoje akcentuojamos tik Apšvietos idėjos (net pozityvizmas) ir jų įtaka, o Romantizmo idėjos arba nepastebimos, arba ignoruojamos apie jas trumpai užsimenant, bet nekonkretizuojant. Tokia interpretacija dažnai grindžiama faktu, kad liberalizmas laikomas Apšvietos projekto dalimi (tokia nuostata pasižymi Johnas Gray'us ir Richardas Rorty). Dominuojančios interpretacijos (kurioje Millis priskiriamas Apšvietos pasekėjams) svarbiausiu atstovu reikėtų pavadinti Gray'ų. Evaldas Nekrašas Millį įvardija jau kaip pozityvistą. Romantinių įtakų pripažinėjų yra mažiau; vieni iš nedaugelio – Nicholas Capaldi, o taip pat iš dalies – Isaiah Berlinas. Capaldi tvirtina, kad Romantizmas - esminė Millio mąstymo ir gyvenimo charakteristika. Būtent romantinis elementas kiekvienai Millio filosofijos daliai suteikia išskirtinį pobūdį. Labai įdomu į Millio filosofiją pažvelgti kaip į bandančią ir sumokslinti, ir poetizuoti pasaulį. Kitas klausimas, ar šis bandymas yra sėkmingas, nes nors ir nesilaikant požiūrio, kad

Romantizmas yra absoliučiai poliariška Apšvietos priešingybė (ar atvirkščiai), matyti, kad tam tikri abiejų doktrinų principai prieštarauja vieni kitiems ir nėra lengvai suderinami. Todėl Millio priskyrimas vienai teorijai nėra labai pagrįstas, nes jo darbuose aptinkamos jos abi. Tad šis magistro darbas siūlo kitokią mažai nagrinėtą perspektyvą į Millio filosofiją ir jos kilmės šaltinius, leidžia kitaip traktuoti šio autoriaus mokslinę metodologiją, liberalizmą, utilitarizmą išryškinant juose glūdinčius esminius konfliktus ir neatitikimus.

Tezė: Millio filosofijos nenuoseklumą ir prieštaringumą lemia pamatinių Apšvietos ir Romantizmo principų joje susidūrimas.

Darbo tezė bus grindžiama, pirma, rekonstruojant pamatinius Apšvietos principus – meliorizmą, egalitarizmą, racionalizmą, universalizmą ir analizuojant įvairius aspektus per kuriuos jie atsiskleidžia Millio filosofijoje; antra, rekonstruojant pamatinius Romantizmo principus – individualizmą, ekspresivizmą, pliuralizmą ir analizuojant įvairius aspektus, per kuriuos šie principai atsiskleidžia; trečia, atskleidžiant analizuojamų principų vidinį susietumą bei giminingumą ar nesuderinamumą bei konfliktiškumą.

Metodai: rekonstrukcija, kritinė analizė, lyginamoji analizė.

2. APŠVIETA

2.1. Meliorizmo principas

2.1.1. Nauda kaip progreso veiksnys

Utilitarizmas yra ryškiausias jaunojo Millio mąstymo bruožas ir labiausiai propaguojama doktrina susijusi su aiškiais Jameso Millio ir Benthamo įtakomis. Utilitarizmas, kaip Apšvietos doktrina, įneša ir sustiprina Apšvietos teorijų ypatumus Millio mąstyme, tarp jų – ir progreso¹ naudos bei reikalingumo pripažinimą. Tai reiškia, kad kartu su utilitarine doktrina filosofas perima ir XVIII a. *philosophes* naudojamą meliorizmo principą, suponuojantį, kad žmonės ir visuomenės tobulėja ir progresuoja. Su tuo susijusi homogeniškumo samprata, tokia ryški kalbant apie Apšvietos mokslą ir filosofiją. Tai pripažįsta ir pats Millis, teigdamas, kad utilitarizmas „suteikė vieningumo mano mintims. Dabar turėjau nuomones; įsitikinimus, doktriną, filosofiją“ (gave unity to my conception of things. I now had opinions; a creed, a doctrine, a philosophy) (Mill, 1993, p. 48). Ši doktrina pasižyminti tuo, jog ji turi vieną pagrindinį tikslą – didžiausią laimę². Tad vienovės principas Millio mąstysenoje iš pradžių pasireiškia per Apšvietos idėjų lydimą utilitarizmo koncepciją, leidžiančią sujungti išsisklaidžiusius žinių fragmentus į darnią visumą, padedančią tyrinėti ir aiškinti pasaulį. Ši koncepcija pasižymi ne tik vienijančiu aspektu, leidžiančiu tam tikra tvarka susieti mokslines žinias, bet ir praktiniu aspektu suponuojančiu praktines permainas ne tiek individualiu, atskiro asmens, kiek visuotiniu, žmonijos lygmeniu, t.y. kaip teorija nukreipta į *visų* padėties pagerinimą, pozityvių pokyčių inicijavimą. Visiems minėtiems aspektams tarnauja ir geidžiamus tikslus padeda įgyvendinti iš esmės abstraktus, tačiau į konkrečią praktiką nukreiptas naudos principas, pažymintis giliausią išvalgą, kurią gali pateikti nuosekliausiai mąstantis asmuo. Utilitarizmas autoriaus koncepcijoje kaip tik ir siejasi su prielaida, kad žmogus yra *tobulėjanti* būtybė.

Millis ne kartą teigia, jog būtent jo tėvas lėmęs švietėjišką ir utilitarinę jo mąstymo pusę, dominavusią jaunystės metais ir šiek tiek vėliau. Tėvą savo prisiminimuose jis pateikia kaip Apšvietos epochos įtakotą asmenį, reprezentuojantį jos idealus iš kurių bene svarbiausi yra proto (*reason*) arba racionalumo bei progreso idealai. Analizuojant vyresniojo Millio aprašymus sūnaus autobiografijoje, akivaizdžiai matyti, kad tėvo mąstysena buvusi tas inspiruojantis šaltinis iš kurio kilusi jaunesniojo Millio švietėjiška teorijos pusė. Nesunku surasti analogijų tarp abiejų Millių požiūrio taškų, jeigu kalbėtume apie progreso galimybių svarstymą. Pvz. pasakojama, esą tėvas taip

¹ Nors progreso sąvoka lietuviškai dažnai verčiama kaip pažanga, šiame darbe bus laikomasi pirmojo varianto taip nurodant į XVIII a. Anglijoje ir Prancūzijoje išgalėjusias *progress* ar *progrés* sąvokas.

² Millgramo nuomone, Milliuvi sąvokos „nauda“, „laimė“ ir „malonumas“ yra sinonimiškos (Žr. Millgram, 2000, p. 285). Su tuo galima sutikti, kadangi *Utilitarizme* jis didelių skirtumų tarp šių terminų nedaro.

tikėjo žmonių protingumo, racionalumo įtaka visam žmonijos gerbūviui, kad buvo įsitikinęs visuotinės gerovės pasiekiamumu tuomet, kai visi žmonės mokėtų skaityti ir būtų leidžiama nuomonių įvairovė, skatinanti atrinkti tiesą nuo paklydimo (Žr. Ten pat, p. 71). Panašios idėjos akivaizdžiai matomos ir Millio jaunesniojo teorijoje, kur niekada nesuabejojama švietimo nauda ir reikalingumu ar tiesos idealo įgyvendinamumo nauda bendram mokslo ir visuomenės padėties gerėjimui.

Filosofas prisipažįsta, kad ankstyvaisiais jo gyvenimo metais progreso idėja jį buvo užvaldžiusi – save įsivaizdavo kaip pasaulio reformuotoją, kovojantį dėl bendrojo padėties pagerėjimo (Žr. Ten pat, p. 88). Ir nors vėliau jis kiek pakeičia požiūrį į neišvengiamą tobulėjimą, laikant jį nelabai realistišku, vis dėlto nesunku pastebėti, kad faktiškai progreso sąvoka iš Millio darbų neišnyksta. Reikia pastebėti, kad autorius dažnai nedaro didelių skirtumų tarp sąvokų progresas, pažanga (*progress*) ir gerinimas, gerėjimas (*improvement*), tad neretai jas naudoja kaip sinonimus, pažymintį kokios nors srities tobulėjimą. Platesne prasme galėtume progresą suvokti kaip neišvengiamą kaitą, kaip nuolatinį dinamiškumą. Siauresnė prasmė implikuotų kokios nors srities gerėjimą. Apibendrintai galima teigti, jog progreso sąvoka aiškiai susieta glaudžiais ryšiais su didžiausios laimės didžiausiam žmonių skaičiui samprata, kuri yra tarsi kertinis akmuo Millio teorijoje, nepaisant to, kad vėliausiuose darbuose ji kiek modifikuojama.

Gilus Millio įsitikinimas esąs tai, kad sklindantis racionalumas yra *naudingas* (grįstas naudos principu), kadangi jis plečia žmogiškojo individualaus pažinimo ribas, tuo pačiu metu skatindamas visuotinę gerovę. Tad racionalumas yra tas pamatinis principas leidžiąs individo naudą sieti su vis gerėjančia visuotine nauda. Vadinasi, vidinis racionalumo ir meliorizmo principų susietumas akivaizdus.

Tačiau meliorizmas (derinamas su racionalizmu) suvaržo kitus Millio pamatinius principus. Jo progresyvistinė teleologija suvaržo jo pliuralizmo ir individualios laisvės sampratą. Tai pastebi ir Gray'us: „Pažangą pradėjus suprasti kaip racionalaus gyvenimo plano realizavimą, o ne kaip nenumatomą žmonių energijos sklaidą, ilgainiui laisvė neišvengiamai bus paaukota pažangos reikalavimams“ (Gray, 1992, p. 95). Progreso samprata, kurią apibrėžia utilitarinio liberalizmo principai, reiškia, kad laisvės, tolerancijos, įvairovės, etc. veikimas visuomenėje apribotas; tarsi tampa toleruojama tik tai, kas nepažeidžia tvarkos ir progreso kategorijų.

2.1.2. Intelektualinio ir socialinio progreso ryšys

Progreso principas nepalieka Millio beveik nė viename darbe, kadangi jis progresu tiki ir mokslo sferoje, visuomenėje ir net tam tikru atžvilgiu – mene, todėl progresą galima laikyti vienu iš jo filosofijos teorijos leitmotyvu, parodančiu Apšvietos mąstymo tendencijų reikšmę. Tokią tendenciją

XVIII a. bene aiškiausiai atskleidžia Condorcet, teigdamas, kad „galėjimą tobulėti arba organinių augalų ir gyvūnų rūšių išsigimimą galima laikyti vienu iš bendrųjų gamtos dėsnių“ (Kondorsė, 1987, p. 395). Millis įsitikinęs, kad žmonių visuomenė ir jos kultūra veikiama progresavimo tendencijos vystosi pirmyn dėka intelektualinių galių ir socialinių įgūdžių tobulėjimo. Kita vertus, reiktų pastebėti, kad meliorizmo principas iš XVIII a. filosofų nėra perimamas pažodžiui. Pvz. Millis progreso nesuvokia taip beatodairiškai kaip Condorcet, D'Alambert ar Turgot. Progresas yra siektinas tikslas, tačiau nėra jokių užtikrinančių garantijų, kad jis bus įgyvendintas. Šia prasme Millis nusiteikęs kiek pesimistiškai. Taip pat, kaip jau minėta, Millis nelabai linkęs progreso sampratos specifikuoti ir aiškinti, kokios būtent *konkrečios* priemonės galėtų padėti jį pasiekti. Apie tai autorius dažniau užsimena pateikdamas bendresnio pobūdžio teiginius, nurodančius į gerinimą, progresą, tobulėjimą kaip idealus.

Progreso sąvoką Millio mąstyme pirmiausia reiktų suvokti kaip intelektualinę, suteikiančią impulsų ne tik intelektualiniam, bet ir socialiniam gyvenimui. Industriniam progresui būdingas nuolatinis kovojimas dėl pozicijų, prievartos epizodai ir pan. jo nežavi, tad progresas jo teorijoje turi būti suvokiamas taip kaip Apšvietos filosofijoje: kaip išlaisvinto proto tobulėjimas, kaip visuomeninės padėties gerėjimas pritaikant švietimą. Išlaisvintas protas socialinės padėties gerėjimą padaro neišvengiamą. Progresyvi autoriaus nuostata skamba taip: „visuomenė ir institucijos yra ir privalo būti progresyvaus tobulėjimo būklėje – t.y. pati progreso prigimtis veda mus suprasti tiesas, kurios dar nėra suvokiamos kaip tiesos“ (society and institutions are and ought to be in a state of progressive improvement – that it is the very nature of progress to lead us to see the truths which are not yet seen to be truths) (Mill, 1966k, p. 468). Vienintelė išlyga, susijusi su progresu yra tai, kad jis nėra begalinis ar neužbaigiamas.

Tad pirmiausia progreso idėja susijusi su mentalinėmis struktūromis, su protu. Proto tobulėjimas reiškias tobulėjimą ir visur kitur. Tokia nuostata buvo XVIII amžiaus devizas. Čia Millui įtakos turėjo ne tik Apšvietos filosofai, bet ir mokykla tiesiogiai su Apšvieta nesiejama, pvz. Saint-Simono pasekėja. Nemažai įtakos turėjo ir Auguste'as Comte'as bei kiti pozityvistai. Millis tiki progreso idėja, nors ir ne tokiu kraštutiniu pavidalu, koks pastebimas pas Condorcet ar Turgot. Pasaulis tobulėja lėtai, vis dėlto judėjimas į priekį bet koku atveju vyksta. Millis, kaip ir švietėjai, progreso sąvoką iš pat pradžių sieja su Proto veikimu pasaulyje, tad visiškai racionalistine dvasia filosofas bando įrodinėti, kad racionalusis mąstymo elementas prisideda ne tik prie mokslo progresavimo, bet ir prie visuomenės tobulėjimo. Pvz. racionalūs svarstymai moksle ne tik atlieka mokslo gerinimo, t.y. žinojimo ir jo ribų plėtimo funkciją, bet ir visuomenės gerinimo funkciją, kadangi Millis gana pozityvistiškai įsivaizduoja, kad išsamus, visumą besistengiantis aprėpti mokslas prisideda prie visuomeninio progreso, tarkime, prie kančios šaltinių, neišvengiamų visose žmogiškose bendruomenėse, mažinimo.

Progreso sąvokos nuo Gerinimo ar Tobulėjimo (*improvement*) Millis beveik neskiria knygoje *Svarstymai apie atstovaujамąją valdžią*, kur užsimenama, kad kai apie progresą šnekama turint omeny visuomenę, tai gali būti vadinama gerinimu (Žr. Mill, 1998, p. 200). Tad Millis tiek vieną, tiek kitą sąvoką naudoja kalbėdamas ne vien apie mokslą, bet ir apie kasdienį žmonių gyvenimą. Milliui geriausia valdžios forma yra toji, kuri skatina ir naudojasi progreso idėja, bet kartu išlaiko tinkamą tvarką. Progresas Milliui visų pirma yra mentalinio veiksmo ypatybė, todėl tampa aišku, jog geriausios valdžios atstovai privalo būti apsišvietę tam, kad progreso siekis nebūtų fikcija. Prie mentalinių savybių filosofas, ne taip kaip švietėjai, dar priskiria originalumą arba išradingumą, kurie kartu su intelektualumu turėtų sudaryti stipriausias pajėgas mintiniams ir praktiniams eksperimentams. Čia svarbu pažymėti, kad dėl progresyvistinės nuostatos Millis negali būti priskiriamas grynai romantinės politikos atstovo vaidmeniui, kadangi jis turi aiškia poziciją politinės teorijos atžvilgiu. Politinis romantizmas žymus kaip tik priešingais aspektais – tokiais kaip neapsisprendimas dėl politinių principų, neįsipareigojimas konkrečiai doktrinai. Dėl neapsisprendimo politinėje srityje romantikas nėra realiai veikiantis individas (toks, kaip jį suvokė Apšvietos filosofai), nes jam tikrasis veiksmas dažniausiai vyksta viduje reflektuojant emocinę patirtį. Realus veiksmas tokio tipo asmeniui nėra toks svarbus kaip realus jausmas. Tuo tarpu Millio liberalas įsipareigojęs aktyviai pozicijai nuolat prisidėti prie visuomeninio gyvenimo sąlygų tobulinimo. Millio propaguojama žmonijos gerovės, jos tolimesnio tobulėjimo idėja, Gray'aus manymu, nėra susijusi vien su subjektyviomis preferencijomis, kuriomis pasižymi romantikai. Žmonių visuomenės gerinimui reikalingas, bent jau iš dalies objektyvus pagrindas, todėl Millis, panašiai kaip Aristotelis, tuo tikslu emocijoms suteikia racionalų turinį (Žr. Gray, 1993, p. 295). Gray'us išlieka įsitikinęs, kad nepaisant to, jog analizuojamas filosofas garbina emocinį pažinimą reikalingą susidaryti visapusiškam pasaulio pažinimui, ši nuostata vis tik savo pagrindus randa racionaliajame prade, kuris kaip savo garantą pateikia nuolatinį proto ir visuomenės tobulėjimą

2.2. Egalitarizmo principas

2.2.1. Socialinės lygybės pagrindimas

Egalitarizmas, kaip kitas Apšvietos principas, neigiantis moralinę ir politinę hierarchiją tarp individų, Millio koncepcijoje glaudžiai siejasi su aptarta progreso idėja ir faktiškai nė vienos idėjos negalima analizuoti neatsižvelgiant į kitą. Aiškia Millio nuostata išlieka aristokratijos įtakos mažinimas, kadangi valdyti turi ne kilmingieji, o labiausiai tinkami šiam darbui. Taip filosofas pasisako už buržuazinę liberalią demokratiją, neribojamą ryškių *paveldėtų* klasinių skirtumų, taigi jo koncepcija atitinka Montesquieu demokratijos interpretaciją, kurioje teigiama, kad „demokratijoje tikroji lygybė yra valstybės siela“ (Montesquieu, 2004, p. 48), vadinasi, lygybė yra pamatinis tikros

demokratijos elementas, beje, sunkiai įgyvendinamas, kadangi egalitarizmas išreiškia teisingumo idealą. Autorius siūlo idealios lygybės principą (*perfect equality*), skatinantį progresą bei tobulėjimą. Ideali lygybė reiškia, kad jokios galios, privilegijos ir pan. nepaskiriamos tik vienai pusei, taip nuskriaudžiant kitą ir taip suardant pusiausvyrą.

Egalitarizmas Millio darbuose pasireiškia dažniausiai tuomet, kai jis kalba apie darbininkų klasės padėties gerėjimą bei moterų teisių sulysinimą su vyrais. Abiejų klausimų nagrinėjimas retkarčiais įgyja nemažai socialistinės teorijos gaidelių, o kartais – romantinių. Pvz. lygybės principo siejimas su Romantizmu iš dalies galėtų būti pateisinamas, nes „romantinio judėjimo nešėjas yra naujoji buržuazija“ (the bearer of the romantic movement is the new bourgeoisie) (Schmitt, 1986, p. 12), vis dėlto egalitarizmo traktuotėje Millis išlieka Apšvietos pozicijoje.

Millio pozicija darbininkų klausimu tam tikra prasme yra radikali (ir net linkstanti į socialistinę) dėl to, kad jis mano, jog padėtį reikia keisti iš esmės, keičiant apskritai visuotinį supratimą. Filosofas išskiria dvi teorijas, kurias galima pritaikyti vargšų ir turtingųjų klasių santykiams: 1) priklausomybės ir gynimo (*dependence and protection*) bei 2) savistovumo (*self-dependence*) (Žr. Mill, 1966a, p. 330). Pirmąją teoriją būtų galima pavadinti patriarchaline ar paternalistine (to meto supratime - net konservatyvia) ir vis dar tuo metu dominuojančia, nes ja suponuojama, kad visi neturtingiesiems rūpimi dalykai turi būti reguliuojami už juos, o ne jų pačių. Iš dalies - tai autoritarinio pobūdžio santykiai, kadangi čia egzistuoja aiški hierarchija. Kita vertus, toks santykis remiasi pavaldžiųjų jausmais valdantiesiems. Tokia teorija, žinoma, Millio netenkina, kadangi joje pavaldieji asmenys nėra autonomiški, neveikia spontaniškai, nesupranta savo vertingumo, neišreiškia savęs individualiai ir t.t. Toks mąstymo būdas yra klaidingas, todėl autorius propaguoja antrąją teoriją, kurioje pavaldieji turėtų tapti savo likimo šeimininkais, mąstyti ir veikti autonomiškai, etc. Tai reiškia, kad neturtingųjų santykis su turtingaisiais bei valdžia turėtų iš tėvo-vaiko santykių lygmens pereiti į vienas kitam lygių individų santykius. Pirmasis dalykas per kurį bus įgyvendinama lygybė yra racionalaus prado panaudojimas, tad ir savarankiškas mąstymas, sugebėjantis įrodyti, kad lygybė yra siektinas žmonijos tikslas.

Dėl neabejotinos egalitarizmo principo sėkmės visuomenėje Millis nėra nusiteikęs labai optimistiškai, nes teigia, jog progresas iki šiol buvęs ir vis dar esąs lėtas procesas. Tačiau su švietimo plitimu ši problema galėtų išsispęsti. Toks Millio sumanymas galėtų sukelti tam tikras pasekmes, kurios būtų naudingos neturtingiesiems – pastarieji nebenorėtų būti autoritariškai valdomi ir norėtų valdymo funkciją atlikti patys, vadinasi, atmestų paternalizmą kaip netinkamą santykių tarp klasių būdą. O tai reiškia, kad tokių didelių skirtumų, egzistavusių tarp klasių tada, turėtų nebelikti. Be abejo, tai gana utopistinis ir socializmo elementais praturtintas Millio požiūris į lygybės siekimą. Vis dėlto čia svarbiausias turėtų būti pastebėjimas, kad kelias į tokią būseną pirmiausia eina per intelektualinių galių ugdymą. Panašus kelias turėtų tiktai vyrų ir moterų nelygaus santykio problemai

spřesti. Apskritai racionalumo panaudojimas mažina ir naikina nelygybės problemą, o tai svarbus impulsas praktiniams veiksams visuomenėje, kadangi klasių bei lyčių nelygybė Milliu yra bene didžiausia kliūtis moraliniam, socialiniam ir intelektualiniam progresui.

2.2.2. Lygybės tarp lyčių pagrindimas

Žmonių lygybės aiškinimą Millis grindžia modernistine asmens koncepcija, išryškėjusia XVIII a., kur žmogus įsivaizduojamas kaip laisva būtybė, gebanti savo nuožiūra rinktis ir mąstyti. Tokia koncepcija nesuderinama su ikimodernistine, kurios požiūriu žmogus gimdavo nustatytoje socialinėje pozicijoje su nustatytu vaidmeniu, vadinasi, nuo pat gimimo nelygybės būsenoje. Modernumo samprata reikalauja (ir Millis tai perima) kad gimimo metu atitekusi pozicija nebūtų lemiamas faktorius žmogui realizuojant save. Autorius atmeta asmens giminės, rasės, titulo, turto ypatybes. Atmetus jas kaip nereikšmingas apibrėžtis, lygybė tampa įmanomu tikslu.

Moterų lygybės klausimas yra vienas svarbiausių sudedamųjų elementų egalitaristinėje Millio koncepcijoje, savo pobūdžiu kiek besiskiriantis nuo klasių lygybės ar piliečių lygybės problematikos. Teikdamas moterų lygybės problemą *Moterų pavergime*, filosofas stengiasi išvengti biologinių skirtumų tarp lyčių klausimo arba nelaiko jo esminiu faktoriumi nagrinėjant moterų padėties klausimą. Taip yra dėl to, kad akcentuojamas „žmogiškas“, o ne „lytinis“ pradas, leidžias į dviejų lyčių asmenis pažvelgti per tą pačią perspektyvą iškeliant žmogaus prigimties turinio klausimą. Todėl Millio svarstymuose apie moterų padėtį neišvengiamai iškyla tiek įvairiems švietėjams, tiek liberalams rūpėjusi žmogaus teisių samprata, siūliusi naują požiūrį į nusistovėjusius santykius, tarpe jų – ir santykius tarp dviejų lyčių. Ši problema plėtojama. Condorcet teorijoje, įrodinėjant prietarų sukūrusių lyčių teisių nelygybę, ydingumą (Žr. Kondorsė, 1987, p. 391). Condorcet, kaip vėliau ir Millis, nelygybės egzistavimo palaikymą randa ne tiek biologiniuose, fiziologiniuose skirtumuose tarp lyčių, kiek dominuojančios grupės piktnaudžiavime valdžia. Millio pagrindine intencija šiuo atveju tampa parodyti kaip nusistovėję dominavimu grįsti santykiai tarp lyčių kenkia lygybės, o taip pat – ir progreso visuomenėje siekiui. Tačiau Nekrašas pastebi, jog Millis dažniau naudoja laisvių, o ne teisių sąvoką, nes prigimtinių teisių sąvoka autoriui esanti metafizinio pobūdžio. Priešingai, teisės gali suteikti tik visuomenė, o ne abstrakti prigimties samprata³ (Žr. Nekrašas, 2000). Vadinasi, klausimas ar prigimtinių teisių priskirtinos moteriai nėra pats svarbiausias; svarbiau kaip jai faktiškai pritaikomos laisvės ir lygybės schemos.

³ Evaldui Nekrašui tai tampa dar vienu iš įrodymų, kad Millio įsitikinimai – pozityvistiniai. Skirtumo tarp Apšvietos ir pozityvizmo galima nedaryti, jei Apšvieta laikoma ankstyvuoju pozityvizmu. Tačiau jei laikomasi nuomonės (kaip Jürgenas Habermasas), kad pozityvizmas suradikalina ir net iškreipia kai kurias Apšvietos teorijų ypatumus, tokius kaip mokslo pirmenybė ar praktinis mokslo rezultatų pritaikomumas, pozityvizmas tampa nuo Apšvietos besiskiriančia teorija. Šiame darbe bus laikomasi Habermaso interpretacijos.

Moterims taikoma nelygybė pasižymi panašiomis tendencijomis, kurios pastebimos ir aukščiau aptartuose turtingųjų - vargšų santykiuose. T.y. čia egzistuoja patriarchalinis dominavimas, besinaudojantis „natūralumo“ (gamtiškumo) bei „saugumo“ sąvokomis; autonomiškumo nebuvimas (moterų atveju tampantis savanorišku paklusnumu); išsilavinimo neprieinamumas ir t.t., leidžiantis jas atskirti nuo dominuojančiai grupei prieinamų resursų taip sukuriant ir palaikant nelygią padėtį. To pasekoje moterų ir vyrų santykiuose akcentuojami veikia skirtumai, pereinantys į daug platesnes – intelektualinę ir socialinę – sferas. Nelygybė tampa neišvengiama: „Visos moterys nuo ankstyviausių metų auklėjamos tikėjimu, kad jų būdo idealas yra visiškai vyriško priešingybė; ne savikontrolė ir savęs valdymas, bet paklusnumas ir pasidavimas kitų kontrolei“ (All women are brought up from the very earliest years in the belief that the ideal of the character is the very opposite to that of men; not self-will and government of self-control, but submission, and yielding to the control of others) (Mill, 1966b, p. 362-363). Beje, sprendžiant iš Millio svarstymų apie nelygybės priežastis, viena iš jų tampa dominuojančios grupės (turtingųjų, vyrų, etc.) nenoras užleisti šios pozicijos ir su tuo prasidedanti manipuliacija - viešąja nuomone, švietimu ir pan.

Taigi lyties skirtumai lygių balsavimo teisų suteikimo klausimu Millui atrodo kaip šiam klausimui nerelevantiški. Lyties skirtumai jam yra tokio paties pobūdžio savybės kaip asmens ūgis ar plaukų spalva. Tokios ir panašios savybės neturi tiesioginio santykio su politinės svarbos klausimais. Geros valdžios turėjimas ir visuomenės klestėjimas rūpi visiems, nepaisant lytinių, rasinių ir kitokių skirtumų. Millis svarbos tokiems elementams neteikia ir todėl, kad jo koncepcijos visuomet remiasi pamatine prielaida apie žmogaus vidinių ir dvasinių savybių išskirtinumą. Žmogų identifikuoja ne tiek kūniškos jo savybės, kiek intelektas, charakterio ypatumai, moralinės nuostatos, tad nieko keista, jog Millui lyties skirtumų egzistavimas tampa faktiškai nerelevantišku veiksmu nagrinėjant geriausią valdymo formą ar universalios balsavimo teisės užtikrinimą. Nerelevantiškumas kyla dar ir dėl to, kad lytis arba odos spalva įsivaizduojami kaip atsitiktinis, vadinasi, *nepasirinktas* dalykas, priešingai nei lavinimasis ir moralinių bei būdo ypatybių tobulinimas.

2.2.3. Lygaus atstovavimo valdžioje pagrindimas

Millui natūrali ėjimo link atstovaujamosios demokratijos pasekmė yra judėjimas link sąlygų lygybės. Atsiranda noras politinę situaciją pavaizduoti kaip suteikiančią vienodas galimybes įvairiems asmenims, nepaisant turto, lyties, tautybės ir t.t. Tikriausiai vienintelis apribojimas galintis sutrukdyti ėjimą valdžion yra žinių trūkumas, tačiau net tai nereiškia, jog toks žmogus bus nelygiai traktuojamas visuomenėje.

Apie daugumos, esančios valdžioje arba pasireiškiančios per viešąją nuomonę pavojus kalbantis Millis iš esmės atkartoja Tocquevillio daugumos teorijos doktriną. Norint išvengti daugumos

dominavimo pagrindine priemone galėtų būti proporcingas atstovavimas, leidžiantis būti išrinktiems, (tad išgirstiems) mažumų atstovams, valstybės veikimo galių mažinimas, pasitelkiant įstatymus ir pan. Toks Millio susirūpinimas klausimu kaip išvengti skaitlinės daugumos valdžioje paaiškinamas jo baime, kad valdžia institucionalizuos despotišką kontrolę paniekindama idealus, kuriuos vertina Millis – laisvę, individualumą, lygybę. Despotija, egzistuojanti viešosios nuomonės pavidalu, galima spręsti, nėra tiek pavojinga, kadangi nėra institucionalizuota, dėl to jos dominavimą galima lengviau apriboti.

„Buržuazinės visuomenės valdymas remiasi ekvivalentiškumo principu“ (Буржуазное общество управляется принципом эквивалентности) (Horkheimer, Adorno, 1997, p. 21) – čia aiškiai nurodoma į Apšvietą. Ideali lygybė yra trokštamas, nors, suprantama, kad sunkiai pasiekiamas idealas. Ekvivalentiškumo principas implikuoja, kad lygybė suvokiama visų pirma kaip skaitlinis dydis, tad tai, kas skaitlinei išraiškai negali būti palenktas, apskaičiuotas, negali būti vadinamas atitinkančiu lygybės principą. Iš principo neapskaičiuojama lygybė yra kontradikciška savaime. Tuo tarpu apskaičiuojamas ekvivalentiškumas žymi Apšvietos idealą, papildantį homogeniškumo principą. Millio atveju, ekvivalentiškumas visuomenės narių lygybės atveju nėra tokio pobūdžio, kad jį būtų įmanoma tiksliai apskaičiuoti. Tačiau parlamento institucija turėtų būti ta vieta, kur lygybė galėtų įgyti skaitlinę išraišką, nes atstovavimas ten yra proporcingas, vadinasi, kiek įmanoma plačiau atspindi lygius įvairių visuomenės grupių pagrindus – turtingųjų ir neturtingųjų klases, vyrus ir moteris, skirtingas tautybes. Panašų principą išlaiko ir vėlesni liberalai, pvz. Johnas Rawlsas, manantis, kad lygybės sąžiningumas pirminėje pozicijoje reiškia, kad susitarimo dalyviai esą simetriškai išsidėstę vienas kito atžvilgiu (Žr. Rawls, 2002, p. 125).

Pastebėtina, kad į mažumų atstovavimo valdyme problemą Millio filosofijoje galima žvelgti dvejopai – kaip į lygybės principo atkūrimo siekį ir kaip saviraiškos galimybių išplėtimo siekį. Vienas jų atspindi švietėjišką problematiką, kitas – romantinę. Pirmasis iš jų labiau nagrinėjamas *Svarstymuose apie atstovaujamają demokratiją*, o antrasis – *Apie laisvę*. Žinoma, tai nereiškia, kad pirmoje knygoje nieko nerašoma apie saviraiškos problematiką, tačiau kadangi joje Milliui labiausia rūpi moksliniai geros valdžios pagrindai, tai saviraiškos ir savęs išpildymo klausimai nueina į antrą planą. Mažumų teisių gynimo atveju čia propaguojama proporcingo atstovavimo parlamente idėja („esminė demokratijos dalis yra pakankamas mažumų atstovavimas“ (it is an essential part of democracy that minorities should be adequately represented) (Mill, 1998, p. 281), kuri reprezentuoja lygybės idealą. Kiekvienas visuomenės sektorius turi turėti lygias teises reikšti savo pretenzijas į valdžią. Proporcingas atstovavimas reiškia lygybę dėl to, kad jo egzistavimas turėtų faktiškai naikinti privilegijų ir protekcionizmo sistemą, nederančią su pagrindiniais demokratijos tikslais. Tad aiškiai matyti, kad Millis proporcinės sistemos naudingumą visuomenės labui pirmiausia grindžia

kiekybiniais parametrais – tuo, kaip užtikrinamas atstovavimas proporcingai kiekvienai renkančiojo „kūno“ daliai.

Demokratinė valdžia reprezentuoja lygybę, todėl, kad ji yra grynai žmonių valios produktas, vadinasi, nekontroliuojama jokios privilegijuotos klasės, kuri galėtų šią lygybę iškreipti. Atstovaujamoji demokratija be daugelio kitų privalumų gali įgyvendinti lygybės principą ir čia svarbiu tampa darbininkų ir darbdavių lygaus santykio klausimas. Remiantis Milliu, tobuloje atstovaujamoje demokratijoje turi būti numatoma kaip šios dvi grupės bus lygiai subalansuotos, tarkim, per lygių balsų skaičių parlamente (Žr. Ten pat, p. 276). Vadinasi, Millio politinė sistema ir jo įsivaizdavimas apie lygybės funkcionavimą suponuoja idealaus balanso situaciją, kur jokia klasė, visuomenės grupė, jos dalis valdymo struktūroje neišsiskiria ir netampa tokia galinga, kad pažeistų kitų klasių ar grupių interesus. Nesunku pastebėti, kad toks lygybės užtikrinimo būdas pradeda konfliktuoti su filosofu nuolat pabrėžiamomis laisvės ir individualizmo kategorijomis. Šio konflikto jis nekomentuoja, galima spėti, manydamas, jog jis turėtų išsispęsti savaime.

Nagrinėjant lygybės santykį su individualizmu, reikia padaryti svarbų skirtumą tarp kandidatų į valdžią, kaip individų, pasižyminčių subjektyviai siekiais, tikslais ir interesais ir jau valdžioje esančių individų, kurie pradeda atlikti valstybės valdymo darbą. Tiesioginė tokio darbo paskirtis – rūpintis bendrais, o ne privačiais interesais ir siekti visuomeninės, o ne privačios gerovės. Todėl galima daryti prielaidą, jog valdžios institucijos Millio mėgstamą individualizmą kiek niveliuoja lygybės užtikrinimo vardan – originali saviraiška privalo būti apribota, nes pagrindiniai valdžios institucijų tikslai esą skirti visuomenei. Tokiais svarstymais Millis taip pat atkartoja svarbią privatumo - viešumo (*private – public*) sferų distinkciją. Tai, kas vyksta privačioje sferoje negali būti perkelta į viešąją. Kitu atveju egalitarizmo siekis tampa iliuzija. Taigi pvz. verslo siekiai ir ambicijos turi išlikti privatumo sferoje, o jo skverbimasis į viešąją (šiuo atveju – politinę) sferą tampa grėsmingas, neigiamai veikia valdančiųjų pareigą rūpinti valdomaisiais, pažeidžia tuos pirminius tikslus, kuriuos valdžiai kelia Millis: „asmens ir nuosavybės saugumo bei lygybe paremto teisingumo tarp individų“ (*security of person and property, and equal justice between individuals*) (Ten pat, p. 386) užtikrinimą.

Kita vertus, yra viena svarbi išlyga leidžianti kvestionuoti Gray'aus interpretaciją, kurioje Millis laikomas Apšvietos krypties egalitaristu. Millis, nors ir akcentuoja *universalios* balso teisės suteikimą, skiria dvi balsavimo schemas: *proporcinę*, suteikiančią balsuotojams vieną balsą, kuris tam tikromis sąlygomis, pvz. jei renkamas atstovas jau išrinktas, gali virsti antruoju variantu (todėl taip užtikrinama, kad balsuotojas išsirinks sau priimtina atstovą) ir *pliuralistinę* schemą, kuri paskiria kartotinius balsus išsilavinusiam elitui, ribojant balsus neišsilavinusiam. Žinoma, šiuolaikiniam liberalams antrasis variantas atrodo nepriimtinas ir net nerealistiškas. Šioje vietoje aiškiai matyti, kad Millis egalitarinę poziciją apriboja racionalumo vardan – valdyti turi tik geriausiai tam darbui

tinkami (išmintingiausi) asmenys, todėl neišvengiamai Millio valstybės teorijoje atsiranda *elitizmo* pėdsakų. Ir šis elitizmas grindžiamas (kaip ir Platono *Valstybės* ar Comte'o teorijos atveju) atsižvelgiant į proto lavinimą. Pažymima, kad rinkėjų balsai skiriasi, nes jie priklauso nuo asmenybės turinio. Tai leidžia jam teigti, kad neįmanoma tikėtis, jog neišsilavinusio individo balsas reikštų tiek pat, kiek išsilavinusio (Žr. Mill, 1966g, p. 459). Apginant Millį reikėtų pasakyti, kad minimalus išsilavinimas, kuris apsprendžia teisę balsuoti jam yra mokėjimas skaityti ir rašyti, taigi aspektai, kurie šiuolaikinėse demokratijose numanomi *a priori*. Tačiau net šis išteisinimas neleidžia paslėpti, jog šio filosofo egalitarizmas nėra visai nuoseklus tada, kai jį persveria racionalizmo principas.

2.3. Racionalizmo principas

2.3.1. Gamtos mokslų metodikos pirmenybė

Berlinas pastebėdamas stiprią Jameso Millio įtaką sūnui pažymi, kad Jamesas Millis buvęs vienas paskutiniųjų XVIII a. *raisonneurs*, kurio nepaveikė jo gyvenamuoju metu pradėjusios vyrauti romantinės įtakos (Žr. Berlin, 1969, p. 175). Tėvas negalėjo nepaveikti jaunojo Millio pagrindinėmis Apšvietos idėjomis – tokiomis kaip racionalumas, empirizmas, demokratija ir lygybė (*Autobiografijoje* sūnus tai pripažįsta). Lygiai taip pat galima sakyti, kad sūnus kritikavo tuos dalykus, kuriuos kritikuoja Apšvietos idėjomis grįstas mąstymas – religiją, intuityvų tiesų radimą, prietarus, despotizmą ir t.t. „Apšvietos programa buvusi pasaulio atkerėjimas“ (Программой Просвещения было расколдовывание мира) (Horkheimer, Adorno, 1997, p. 16), o tai reiškia, kad šios epochos protas orientuotas į mąstymo būdu pasiekiamą įvairiausių prietarų, baimių, iliuzijų, mitų atsikratymą, juos laikant nerelevantiškais ir netgi kenksmingais pažinimo plėtotei. Taigi filosofo auklėjimo pagrindas buvęs švietėjiško pobūdžio⁴. Utilitarinės Millio mąstymo tendencijos taip pat siejasi su racionalizmu⁵.

Taigi jau iš pat pradžių matyti, jog dėl Millio ir racionalizmo sugretinimo neatsiranda jokių problemų, ypatingai išnagrinėjus jo darbus *Logikos sistema, Williama Hamiltono filosofijos tyrinėjimai* (*An Examination of Sir William Hamilton's Philosophy*) ar didžiąja dalimi *Svarstymai apie atstovaujамąją valdžią*. Racionalumas yra dominuojantis motyvas juose, mąstymo pagrindas ir toks nekvestionuojamas pasitikėjimas racionalumu filosofą suartina su racionalistine Apšvieta. Millis yra švietėjas tiek, kiek jis faktiškai protą vertina labiau nei romantikams svarbias vaizduotę ir intuityją ir tiek, kiek pripažįsta lemiamą proto reikšmę sprendžiant esminius mokslo, filosofijos, visuomenės ir iš dalies – net moralės – klausimus. Proto sąvoką autorius vartoja švietėjiška prasme

⁴ Glaustai pagrindinius racionalistinės švietėjų doktrinos bruožus pateikia Aldis Gedutis: „Švietėjų tikslas – racionalus kasdienio gyvenimo sutvarkymas bei organizavimas, pasireiškiantis natūralių jėgų kontrole, pasaulio bei savęs supratimu, moralės progresu, institucijų teisingumu, žmonių laime“ (Gedutis, 2001, p. 41).

kaip visą pasaulį mokantį aprėpti gebėjimą, kuris gali būti lavinamas ir tobulinimas. Tokio mąstymo tradicija ypač išsiplėtojo po Descartesio teorijos, kurioje suponuojama proto ir tinkamo metodo pirmenybė, aiškinant pasaulį: protas yra geriausias instrumentas, kurį turi žmogus, todėl pagrindinis jo tikslas – tinkamai juo pasinaudoti. Descartesui tai tampa proga nurodyti racionalumo taisyklės, kurių turi laikytis geras samprotautojas – tarkime, reikalaujama užsiminėti tais dalykais, kuriuos sugeba pažinti protas; ieškant tiesos būtinas metodas, metodas turi būti pagrįstas tvarka ir pan. (Žr. Dekartas, 1978, p. 25 - 36). Be galo panašiu pavidalu dekartiškosios racionalumo taisyklės naudojamos Apšvietos mąstyme. Protas toli gražu ne vienintelis instrumentas, kurį geba naudoti žmogus, sprendžiant iš Millio kūrinų, tačiau būtent toks, be kurio neįmanomas joks patikimas pažinimas.

Millio mokslo suvokimas atitinka racionalaus Apšvietos mokslo sampratą. Labai glaustai šį suvokimą apibūdina pats autorius: mokslinis tyrėjas, nėra nukreiptas grynai į praktiką, nes jo vienintelis darbas yra parodyti kaip tam tikros pasekmės plaukia iš tam tikrų priežasčių bei atskleisti kaip siekiant tam tikrų tikslų, reikia tam tikrų efektyvių priemonių (Žr. Mill, 1966a, p. 352). Panašiai kaip ir XVIII a. *philosophes*, autorius pripažįsta išskirtinę svarbą to, kaip atliekamas ir kontroliuojamas mokslinis tyrimas, kokie naudojami metodai, kaip išnaudojami žmogiškojo patyrimo resursai analizėje ir pan. Tad Millis artėja prie *empirizmo*, nes patyrimas⁶ yra svarbus įrankis pažinime. Tokiu būdu autorius konfliktuoja su įvairiomis intuityvistinėmis filosofijomis. Neįmanoma rasti mokslinių tiesų, remiantis vien sąžine arba intuicija, nepriklausomai nei nuo stebėjimo, nei nuo eksperimento metodų.

Tad žinojimas Millui pirmiausia yra mokslinė sąvoka ir tik po to prisideda visi kiti aspektai. Visų pirma reikia atskirti faktus, skiriančius nuomonę nuo žinojimo (tikslas iškeltas jau antikinių mąstytojų, pvz. Platono) ir leidžiančius naudotis teisinga informacija. Grynai moksliniai pagrindai yra būtinausias ir svarbiausias išsamaus žinojimo pamatas, jo pradžia. Žinojimas yra esminis dalykas, norint išgyventi ir prisitaikyti pasaulyje. „Mūsų veikimo galios priklauso nuo pasaulio dėsnių žinojimo“ (Our whole working power depends on knowing the laws of the world) (Mill, 1966f, p. 395). Millis pasaulį faktiškai įsivaizduoja kaip pastovių dėsnių valdomą gamtinę visumą, tad, panašiai kaip ir švietėjai, jis išsilavinimą pirmiausia suvokia kaip galimybę išsiaiškinti bendrąją pasaulio struktūrą, gamtoje veikiančius dėsnius taip įgyjant bendrąsias žinias apie supantį pasaulį. Svarbu pabrėžti, kad žinojimas Millui yra ne tik praktinio, pritaikomojo pobūdžio, ką akcentavo pozityvistai, bet ir kaip erudicija, platus žinojimas, kurio tiesioginį pritaikomumą surasti gali būti sunku. Išėitų, kad jo vertingumas slypi jau savaime, nebūtinai dėl kokių praktinių implikacijų.

⁵ Tokį ryšį pripažįsta ir Maxas Horkheimeris bei Teodoras Adorno, manydami, kad racionalizmą postuluojančiai Apšvietai įtartina atrodo viskas, kas nesusiję su nauda ir apskaičiavimais (Žr. Horkheimer, Adorno, 1997, p. 19).

Vieni iš svarbiausių įrankių, kuriuos naudoja Millis racionalizmo principo plėtotėje yra analizė ir indukcija. Filosofas *analizę*, kaip mąstymo įrankį padedanti pasiekti tiesą ar bent jos užuomazgas, laiko ypatingos svarbos reiškiniu visam mokslo funkcionavimui. Indukciją Millis apibūdina kaip „procesą, padedantį surasti pasekmių priežastis“ (a process for finding the causes of effects) (Mill, 1993, p. 104), atrasti ir įrodyti bendruosius teiginius, tad kaip daugelis švietėjų, jis stengiasi surasti loginį *kauzalinį* pasaulio ir jo tvarkos *paaškinimą*. Surasti principus, pagal kuriuos funkcionuoja visa, kas aplinkui ir tuos principus sujungti į viena yra pamatinė Apšvietos idėja, kurią noriai perima ir Millis, rašydamas *Logikos sistemą* ir apskritai mąstydamas apie mokslą. Filosofo apmąstymų apie skirtingus metodus įtaka moksle žymi ir dabar, pvz. šiuolaikinėje socialinių mokslų metodologijoje⁷. Nors ir veikiamas kontinentinės Europos minties, ypač XIX a. reakcionizmo prie XVIII a. koncepcijas, autorius Apšvietos amžiui išlieka ištikimas mokslo lygmenyje, kadangi net nesuabejojama, jog mokslas turi remtis logiškai patikrintais dėsniais ir principais, jungiančiais atskiras detales į visumą. Esant tokiai sampratai, tampa įmanoma pvz. mokslus skirstyti, kaip tai daro Millis, į dedukcinius ir eksperimentinius, atsižvelgiant į priežasties - padarinio ryšį, o kauzalinis aiškinimas tampa lemtingu analizės būdu, norint mokslą atskirti nuo ne-mokslo ir pagrįsti jo išskirtinumą. Kaip vieną savo logikos inspiratorių Millis įvardija Comte'ą ir pastarojo naudojamą *Inverse Deductive Method* (Atvirkštinį dedukcinį metodą), kurį galima pritaikyti dalykuose, reikalaujančiuose sudėtingesnio mąstymo, išsamesnių paaškinimų. Comte'o įtaka labiausiai pastebima *Logikos sistemoje*, kuri yra tiesiog Apšvietos ir pozityvizmo pamatinių idėjų koncentracija, aiškiai bylojanti šių filosofijų įtakas Milliui. Čia Millis dar tiki, kad įmanoma atrasti priežastingumą ir dėsnius moralės ir socialinių mokslų srityje – tikėjimas, kuris vėliau stipriai apribojamas.

Vadinasi, pripažįstama, kad Comte'as turėjo nemažai poveikio loginiams Millio svarstymams. Kita vertus, jei priimtume Habermaso nuostatą, kad pozityvizmas yra nuskurdinta Apšvieta⁸, tai Millį vis dar būtų galima laikyti ištikimu Apšvietos, o ne pozityvizmo principams, nes gamtos mokslų metodika nėra taikoma visur, nagrinėjant visas sritis iš eilės. Comte'o darbas *Système de Politique Positive* vadinamas „visiška dvasinio ir pasaulietinio despotizmo sistema, kuri kada nors yra kilusi iš žmogiškojo intelekto; galima daiktas - jei ne iš Ignacijaus Lojolos“ (the complete system of spiritual

⁶ Empirizmą iškelia visa eilė Apšvietos filosofų, keli iš jų - Voltaire'as, manantis, kad visos idėjos gaunamos pojūčių pagalba (Žr. Volteras, 1987, p. 74) ar Denis Diderot taip pat manantis, kad mąstymas prasideda nuo pojūčių (Žr. Didro, 1987, p. 120).

⁷ Pvz. Johnas Gerringas (Žr. Gerring, 2001, p. 206 – 217) pateikiamus mažo pavyzdžio (*small N*) metodus vadina „miliškais“ (kadangi jie kilę iš *Logikos sistemos*) arba lyginamaisiais, laikydamas juos be galo svarbiais visos socialinių mokslų metodologijos supratimui.

⁸ Habermasas pažymi, kad pozityvistinė „Apšvieta“ suradikalina mokslo sampratą, daugiausia pabrėždama gamtos kontrolės tikslus ir taip susilpnina švietėjams rūpėjusią tiesos ir laimės, klaidos ir kentėjimo konvergavimą. Tuo tarpu pozityvistinėje traktuotėje protas tampa redukuojamas į techninį žinojimą, praradusį Apšvietai svarbų *kritiškumą*, *pasišventimą* ir *moralinį apsisprendimą* (Žr. Habermas, 1974, p. 258). Taigi pozityvistiniam racionalumui svarbiausia yra

and temporal despotism which ever yet emanated from a human brain, unless possibly that of Ignatius Loyola) (Ten pat, p. 137). Vadinasi, Millis šią sistemą kritikuoja už vienovės principo (pastebimo ir pas švietėjus, ir pas pozityvistus) suradikaliniimą ir iškreipimą. Žmonių visuomenė yra kitoks darinys nei mokslinės tiesos, todėl jiems abiemis galioja skirtingi standartai. Be to, Comte'o sistema Millio nepritavimo susilaukia ir dėl dvasinių mokytojų bei valdovų traktavimo pozityvioje visuomenėje taip paniekiant svarbias laisvės ir individualizmo vertybes⁹. Bet reikia pabrėžti ir tai, kad Millis nėra ir nuoširdus XVIII a. filosofijos sekėjas, nes apskritai abejoja tikros mokslo vienovės pasiekiamumu, ko pvz. tikėjosi D'Alambert. Pripažindamas ir vertindamas Comte'o įtaką savo logikai, Millis nenori su juo sutikti socialiniuose klausimuose

Iš mokslų svarbiausia esanti matematika. Ypatingą matematikos vaidmenį Apšvietos mąstyme liudija tai, kad šis mokslas įsivaizduojamas kaip vienas iš kelių, galįs paaiškinti gamtoje vykstančius procesus ir patį jos dėsningumą. Apšvietai „matematikos metodas tampa lyg mąstymo ritualu“ (Математический метод становится как бы ритуалом мысли) (Horkheimer, Adorno, 1997, p. 41). Žinoma, Horkheimeris ir Adorno į beatodairišką matematikos taikymą visur, kur galima laiko absurdišku, kadangi šį mokslą apibūdina aksiomatinis ribotumas su pretenzijomis į būtinumą bei objektyvumą. Millis XIX amžiuje matematikos ribotumą nekomentuoja; jis laiko ją iš principo be galo naudingą ir parankiu mokslu gamtinių ir socialinių procesų nagrinėjimui.

Tokios šio filosofo nuostatos nereiškia, kad autorius žiūri į matematiką ar logiką nekritiškai. Tačiau negalima teigti, kad Millis apskritai abejoja jų teisingumu. Greičiau priešingai – mokslo sritis juk pasižyminti tuo, kad joje grynai subjektyvi patirtis nereikalinga, nes sprendžiant vien iš jos pozicijų beveik neįmanoma padaryti apibendrinančių išvadų bei atskirti *teisinga* nuo *neteisinga*. Dėl šios priežasties pvz. politika negali būti laikoma grynai moksline disciplina, nes joje veikiantis asmuo daro savas nepriklausomas išvadas, taigi politikos mokslas yra kokybiškai kitoks¹⁰ – čia nėra nustatytų taisyklių pritaikomų visur ir visada. Gamtos mokslai šioje vietoje yra žymiai pranašesni ir

analitinių-empirinių mokslų progresas (siauras pasirinkimas, lyginant su Apšvietos intencijose esančiu visuomenės progresu) ir *naudos* principo, vadinasi, utilitarinių tendencijų, neribojimas.

⁹ Apskritai Millis *Autobiografijoje* prisipažįsta, kad Comte'o įtaka jam mažesnė, nei paprastai manoma.

¹⁰ Su panašiais keblumais susiduria ir istorijos mokslas. Millis iš dalies perima romantinį istorizmo principą, nes mano, jog istorinės bendruomenės turi būti aiškinamos remiantis tų laikų supratimo standartais, tad tuo pačiu metu kritikuoja tokį istorijos supratimą, kur buvusios žmonių gyvenimo formos vertinamos pagal tai, kaip jos atitinka autoriaus gyvenamojo laiko standartus. Panašia yda XIX a. istoriografai kaltino Voltaire'ą. Vadinamoji romantinė istoriografija (nors šis pavadinimas neminimas) esanti aukštesnio lygio, nes praeities laikus stengiamasi vaizduoti atsižvelgiant į to meto aplinkybes ir ypatumus. Šį istoriografijos tipą, Millio nuomone, atitinka Carlyle'as ir Jules Michelet. Tačiau reikėtų pridurti, kad filosofui ši stadija nėra aukščiausia, kadangi jo norus labiausiai atitinka istorijos mokslas, kurį sudarant reikalingi visi elementai, kurie, kaip manė švietėjai, yra gero mokslo pagrindas. Čia istorija suvokiama kaip priežasčių – pasekmių grandinė; faktai tyrinėjami kaip sudėtingos struktūros; istorinių būsenų kintamumas laikomas dėsningu (Žr. Mill, 1966h, p. 436). Taip Millis priartėja prie Popperio istoricizmo sampratos aiškinančios, kad istorijoje veikia dėsniai, bet jis išlaiko ir romantiškąjį istorizmo supratimą. Millis neturi nieko prieš romantinę istorijos traktuotę; kita vertus, jo didžiausiu siekiu būtų pavadintinas istorijos mokslas, pagrįstas moksliniais tyrinėjimais ir lydimas atitinkamos metodologijos bei terminologijos.

efektyvesni, turint omeny kiekybiniais rezultatais išreiškiamos tiesos rezultata. Millis tokio mąstymo pobūdžiu mažai kuo skiriasi nuo švietėjų ir pozityvistų.

Taigi racionalistinės Millio nuostatos remiasi svarbia prielaida apie kurią jau buvo užsiminta: tai, kad egzistuoja mokslas, kuriame atrandami ir išskiriami dėsniai bei tai, kad visa kita, kas ne mokslas, gali nebūti dėsninga. Pastaruoju būdu jis traktuoja meną, žmogų, kartais - žmonių visuomenę. *Logikos sistema* yra svarbus kūrinys pirmosios nuostatos tyrinėjimui, nes teigiama, kad ir žmogaus prigimtį įmanoma paaiškinti per dėsnius. Veikiausiai (daugiausia) dėl šio kūrinio Martinas Hollisas Millį vadina natūralizmo socialiniuose moksluose šalininku, manančiu, kad visiems mokslams tinka tas pats metodas (Žr. Hollis, 2000, p. 26). Kaip parodo *Apie laisvę* ar *Svarstymai apie atstovaujamoją valdžią* toks teiginys nėra visai patikimas. Ir čia parankia tampa Gray'aus interpretacija, nes pastebima, kad nors Millis nemano, kad žmogaus prigimtis esanti visada vienodai motyvuojama, autorius neatsisako visuomenės mokslų projekto (turinčio pagrįsti, kad žmogiškas elgesys yra pakankamai vienodas) (Žr. Gray, 2002), taip tarsi sušvelninant Millio pažinimo teorijos bei politikos ir moralės teorijų nederėjimą. Šis pastebėjimas ne tik atskleidžia dviprasmišką milliško racionalizmo veidą, bet ir leidžia Gray'ui Millio koncepciją vadinti metodologiniu eklektizmu.

Ir pats Millis pastebi, kad racionalizmo akcentavimas turi ir kitą pusę – silpnina jausmus, aistras ir net vertybių reikšmę (vadinasi, silpnina romantinius individualizmo ir ekspresivizmo principus). Millis iš esmės atriboja šias dvi sferas (mąstymo ir jutimo) kadangi jos nėra visai suderinamos, o tai reiškia, kad viena jų nuolat kelia pavojų kitai. Mąstymo analitiškumas, jei nepanaikina, tai bent jau susilpnina normatyvinius apsisprendimus ir spontaniškus jausmus.

2.3.2. Tiesos idealas

Pažinimo siekyje svarbiausias tikslas į kurį susitelkia Apšvietos intelektas yra *Tiesa* bei jos radimas. Tiesos sąvoka Milliui, kaip ir XVIII a. filosofams, nėra fikcinė. Ji – realiai pasiekiamas racionalus tikslas, naudojant gerai išlavintą intelektą ir tinkamas priemones. Tiesos sąvoka - specifikuota, pritaikoma įvairiose srityse skirtingai. Tad tiesos, kaip tokios, Millis nekvestionuoja ir tai jį suartina su švietėjais, kadangi ji įsivaizduojama kaip racionalus *standartas* leidžiantis pasirinkti tarp skirtingų nuomonių. Tiesos radimo procedūrai filosofas vėlgi pasitelkia švietėjišką „darbotvarkę“, kadangi mano, jog tam tikslui pirmiausia turi būti naudojami moksliniai metodai - stebėjimas ir eksperimentas, o taip pat loginis samprotavimas¹¹. Nieko keista, kad idealių mokslų pavyzdžių randant tiesą panaudojus minėtą metodiką jis laiko fizikinius mokslus, leidžiančius aiškiai,

¹¹ Tokius metodus, kaip svarbiausius XVIII a. išskiria Diderot, jų naudą pagrįsdamas argumentu, kad *stebėjimas* faktus kaupia, *mąstymas* susieja, o *eksperimentu* patikrinamas sąsajos rezultatas (Žr. Didro, 1987, p. 123), taigi tokiu būdu verifikuojama.

kiekybiniais duomenimis gauti atsakymą bandymu metu. Kitas svarbus mokslas yra jau minėta matematika, kuri taip pat remiasi nustatytomis taisyklėmis – aiškiai išskiriamos prielaidos, atskleidžiamas kiekvienas mąstymo etapas ir pan. Svarbiausia, kad matematika, kuri taip pat atspindi mokslo idealą, pasižymi visais tais privalumais, kurie rūpėjo švietėjams (mokslo vienovė, tyrimo kontrolė ir prognozavimas): „Matematikai dar turime būti dėkingi už pirminį susijusio tiesos kūno supratimą; tiesų, kurios išauga vien iš kitos ir laikosi kartu taip, kad viena implikuoja visas kitas. (...) Samprotaudami mes galime kelių fundamentalių tiesų pagalba paaiškinti ir numatyti materialių objektų reiškinius“ (It is to mathematics again, that we owe our first notion of a connected body of truth; truths which grow out of one another, and hang together so that each implies all the rest. (...)) We are able, by reasoning from a few fundamental truths to explain and predict the phenomena of material objects) (Mill, 1966f, p. 399). Taigi mokslo srityje (socialinių mokslų kiek mažiau) Millis išlieka Apšvietos mąstymo dimensijoje, kadangi pasitiki taisyklėmis ir griežtais nurodymais, nagrinėjant objektus ir ieškant tiesos. Tai ypač ryšku eksperimente, kurio atlikimas reikalauja atsargumo, proceso kontroliavimo, tikslumo ir kiekybinės rezultatų išraiškos. Vadinasi, pirmenybė (kaip ir XVIII a. filosofijoje) teikiama matematikai, eksperimentiniam mokslams ir logikai – jie labiausiai priartėja prie tiesos paieškos idealo. Socialiniai ir humanitariniai mokslai tokiu pranašumu pasigirti negali

Klaidų taisyimas yra svarbus epizodas kelyje į tiesos radimą, kadangi klaidų egzistavimas trukdo visapusiškam objekto supratimui ir jo pažinimui. Millis savo autobiografijoje prisipažįsta, kad didelės įtakos jo tiesos radimo metodikai ir apskritai mąstymui apie tiesos reikalingumą, jos būtinumą bet kokioje srityje turėjęs Sokrato metodas, atrandamas Platono dialoguose. Šį metodą filosofas laiko bene geriausiu teoriniu įrankiu taisant neišvengiamas klaidas pažinimo procese ir bandant išsklaidyti neaiškumus (Žr. Mill, 1993, p. 20).

Svarbus racionalizmo skatinimas ieškoti tiesos svarbus tuo, jog taip skatinamas aktyvumas: „tiesos žinojimas jau yra puikus kelias nuteikti mus jos naudojimui. Trokštame pavaizduoti tai, ką išvalgiai suprantame ir suvokiame“ (to know the truth is already a great way towards disposing us to act upon it. What we see clearly and apprehend keenly, we have a natural desire to act out) (Mill, 1966f, p. 409). Tad Millis, kaip ir XVIII a. švietėjai, mano, kad vis didėjanti pažinimo plėtotė reiškiasi žmogaus aktyviųjų galių sklaida. Suponuojama, kad nemažai žinantis ir vis dar pažįstantis asmuo bus pasiryžęs šį savo privalumą pritaikyti praktikoje – taip numanoma pasaulio reformavimo galimybė. Aktyvus protas aktyvina elgesį. Tokia pozicija aiškiai kontrastuoja su Romantizmui būdingu praktiniu pasyvumu, kurį akcentuoja Karlas Schmittas. Romantikui svarbios ne tiek mąstymo (kaip racionalumo reikalavimų įgyvendinimo) galios, kiek kūrybinės vaizduotės galios faktiškai nereikalaujančios aktyvumo realiame pasaulyje, nes pats svarbiausias vyksmas vyksta individo

sąmonėje¹². Tuo tarpu Apšvietos doktrinos (ir Millio kūrinuose) pabrėžiama, kad išsilavinimas individą skatina veikti aktyviai, dėl to skatina tobulinti ir gerinti žmonių gyvenimą, jų prigimtį. Laisvas, į tiesą orientuotas mąstymas yra geriausia dovana, kurią gali padovanoti racionalizmo propagavimas¹³.

Šioje vietoje įdomiausia tampa berliniška Millio interpretacija, kuri ypatinga tuo, kad Berlinas teigia kontekstualistinę Millio pateikiamų tiesų interpretaciją. Berlinas įsitikinęs, kad Millis tiesos nelaiko absoliučiu dalyku; kad jo mąstyme kiekvienas žmogus, tauta, civilizacija savaip siekia tiesos ir savaip ją interpretuoja; kad rasta tiesa niekada negali būti laikoma stabilia, nes ji kinta priklausomai nuo naujų patirčių, keičiančių jos turinį (Žr. Berlin, 1969, p. 188). Taigi Berlinas Millį interpretuoja veikiau kaip romantinės pakraipos mąstytoją, kuriam nėra jokios vienos universalios vienos suprantamos tiesos. Vis dėlto galima pastebėti, kad tokia Millio nuostata tiesos universalumo atžvilgiu galioja labiau socialinių mokslų sričiai ar individualiam asmens gyvenimui nei gamtos mokslams. Socialinių mokslų netikrumas išplaukia iš to fakto, kad jie visuomet esti supainioto turinio ir nepasižymi gamtos mokslų užtikrintumu, t.y. negali pasiūlyti jokių nekvestionuojamų apibendrinimų, dėsnių, todėl prognozė juose visuomet netvirta ir probabilistinė. Nepaisant to, bet kokios krypties mokslo pagrindiniu siekiu vis tiek išlieka tiesos (universalios ar partikuliarios) idealas.

2.3.3. Racionalizmas politinėje teorijoje

Millio nepatenkina romantinė valdžios santvarkų gimimo ir funkcionavimo teorija ir jis išlieka mokslinio mąstymo lygmenyje, nes palankiau vertina valdymo formos klausimą kaip racionalaus pasirinkimo objektą, t.y. kaip laisvos žmogaus (žmonių) valios preferenciją. Šį požiūrį jis aiškina taip, kad „geriausios valdymo formos tyrimas abstrakčiai (kaip tai vadinama) nėra chimeriškas, bet didžiai praktiškas mokslinio intelekto panaudojimas“ (To inquire into the best form of government in the abstract (as it called) is not chimerical, but a highly practical employment of scientific intellect) (Mill, 1998, p. 195). Mokslinio intelekto veikla suponuoja, kad geriausia forma gali būti pritaikyta visur ir visiems – tokios yra ir Apšvietos mąstymo tendencijos. Millis tokią poziciją perima, bet nepažodžiui. Nors atstovaujamoji demokratija jam atrodo geriausia (vadinasi protingiausia valdymo

¹² Galima sakyti, kad Schmittas užima kraštutinę ir griežtą poziciją Romantizmo atžvilgiu, nes jo minėti argumentai Romantizmo estetizmą pateikia kaip priešpriešą Apšvietos racionalizmui. Berlino interpretacija šiuo atveju kitokia – romantiniai pastebėjimai naudingi, nes padeda į problemą pažvelgti visiškai kitaip. Bet Schmittas taip pat aiškiai pažymi, kad „romantizmas negali apsispręsti tarp racionalizmo ir iracionalizmo ne labiau nei jis negali nuspręsti dėl viso kito“ (romanticism cannot decide between rationalism and irrationalism, no more that it can make up its mind about anything else) (Schmitt, 1986, p. 72). Jis pateikia gana kraštutinį teiginį - savotiškas trizmas yra dažnai pateikiama nuomonė, kuria teigiama, jog Romantizmas yra kontradikciškas racionalizmui. Tačiau Shelley ir Samuelio Tayloro Coleridge'o kūriniai indikuoja ką kita.

forma), galinti būti pritaikyta universaliu lygmeniu, ši ypatybė nedraudžia modifikacijų vienu ar kitu klausimu, pvz. dėl balsavimo tvarkos. Bet kokiu atveju racionalūs pagrindai turi išlikti.

Valdžios principų atradimą Millis apibendrina taip: „valdyme, kaip ir kitose žmogiškos veiklos srityse beveik visi patvarūs principai pirmiausia buvę tam tikro atskiro atvejo, kuriame bendrieji gamtos dėsniai veikė nauja ar anksčiau nepastebėta aplinkybių kombinacija, iškelti“ (in government, as in other departments of human agency, almost all principles which have been durable were first suggested by observation of some particular case in which the general laws of nature acted in some new or previously unnoticed combination of circumstances) (Ten pat, p. 427). Winchas nurodo, kad Millio socialinių institucijų supratimas reiškia reguliarumą stebėjimą bei jų išreiškimą apibendrinančia forma (Žr. Winch, 1990, p. 86). Taigi geriausios valdymo formos radimas, jos principų iškristalizavimas reikalauja atvejo analizės ir stebėjimo, gamtos dėsnių išskyrimo ir atsižvelgimo į fenomeno būseną, kintant įvairiausioms sąlygoms. Nors Millis ir užsimena, kad socialiniai mokslai yra visiškai kitokio pobūdžio nei gamtos ir pastariesiems prilygti negali, vis dėlto politikos srityje analizuodamas geriausios valdžios klausimą, jis leidžia sau naudoti Apšvietai būdingus fizikalistinius terminus ir procedūras.

Valdymo formos gerumo nagrinėjime filosofas stengiasi laikytis švietėjams būdingos tvarkos ir organizuotumo, iš pradžių siekdamas nustatyti *kriterijus*, pagal kuriuos koks nors valdymas būtų laikomas geru; bandydamas juos *klasifikuoti*; aiškintis geriausia formai egzistuoti reikalingas *sąlygas*; ir visa tai sujungus aiškintis, kuri valdymo forma vis dėlto yra geriausia. Millis užsimena ir apie analizės ribotumus, kurių pasitaiko socialiniuose moksluose, dėl ko išsami ir tvirta klasifikacija neįmanoma, nes neįmanoma visuomenės tyrimams pritaikyti gamtos mokslų metodų.

Vis dėlto geriausios valdymo formos ir joje veikiančių principų paieškos yra grynai mokslinė procedūra. Millio empirizmas pasireiškia jo tikėjimu, kad jokių tiesų moksle neįmanoma pagrįsti jokiais pagrindais, išskyrus faktinius įrodymus bei stebėjimą. Naujos išvados dažnai įsijungia į anksčiau suformuluotų išvadų sistemą. Ši empirinė nuostata visų pirma pritaikoma fizikoje, taip pat logikoje ar matematikoje. Be abejo, tokių nuostatų trūksta tokiose srityse kaip etika, politika ar istorija, nes pastarosios disciplinos, kaip objektą nagrinėjančios daugiausia žmogų, negali būti grindžiamos grynai racionalių pagrindų. Empiriniai metodai nors kiek galėtų pataisyti padėtį. Prie racionalumo didėjimo šiose srityse be mokslinių metodų prisideda diskusijų laisvės idėja, kuri taip pat naudinga tiesos atradimui.

Valdžia turėtų būti grįsta žinojimu, jei ji nori būti prieinama visiems kaip geriausia žinoma politinė tvarka. Racionalumo motyvas vėlgi yra geriausias kokybės ženklas, o tai reiškia, kad kiekvienas protaujantis, racionaliai mąstantis žmogus galėtų sutikti dėl atstovaujamosios demokratijos tinkamumo rūpintis žmonių reikalais. Valdžios ypatingumas slypi ir tame, jog joje veikia valdžios profesionalai, kurie Millio darbuose vaizduojami kaip pageidautina apsišvietę asmenys, turintys

gebėjimų joje dirbti ir atstovauti piliečiams. Tai reiškia, kad šie asmenys privalo *žinoti*, koks darbas yra atliekamas ir kaip jį atlikti visos visuomenės labui. Kaip pavyzdį tokio specifinio profesionalaus žinojimo Millis pateikia įstatymų kūrimo darbą, reikalaujantį išmanymo, analizavimo ir sintetinio gebėjimų bei galų gale – patirties (Žr. Mill, 1998, p. 254)¹³.

Valstybininko išmintingumą Millio teorijoje nusako visi tie parametrai, kurie reikalingi nustatyti ir Apšvietos mokslininko išminčiai. Valstybininko, kaip ir mokslininko, protas, vertinamas pagal tai, kokie gaunami *rezultatai* iš vykdomos veiklos, pagal *priemonių* naudojamų rezultatams pasiekti *suplanavimą*, prielaidų *verifikuojamumo* lygmenį, tolesnes *prognozes* ir pan., taigi čia susiformuoja savotiška taisyklių ir nuorodų sistema, nusakanti, kas įeina į racionalumo apibrėžtį, o kas ten neišsitenka. Tačiau būtų klaidinga daryti išvadą, kad valdžios veikėjo išmintis, protas yra grynai praktinio, pritaikomojo pobūdžio. Millis visiems žmonėms kelia tą patį – erudicijos – iššūkį, tad valstybininkas gali ne tik spręsti kasdienes praktiškas problemas, bet ir spekuliatyviai svarstyti bendresnius reikalus ir problemas, ieškant geriausio sprendimo.

2.4. Universalizmo principas

2.4.1. Civilizacijos universalumo pagrindimas

Universalizuojančiu efektu (pabrėžiančiu kokios nors idėjos ar socialinio darinio priimtinumą visiems) Millio filosofijoje pasižymi jau aptarti svarstymai apie mokslą ir mokslo metodologiją (čia universalizmas jungiamas su racionalizmu). Antra, tokiu efektu turėtų pasižymėti civilizacijos kaip geriausios tvarkos ir gyvenimo būdo bei *atstovaujamosios demokratijos*, kaip geriausios valdymo tvarkos ir formos pavyzdžiai. Universalizuojantis šių pavyzdžių pobūdis atsiranda būtent dėl to, kad jie įsivaizduojami kaip bene tobuliausi žmogiškojo proto veiklos pasireiškimai, vadinasi, siejasi su racionalizmo principu.

Millį su švietėjais suartina manymas, kad civilizacija yra faktiškai geriausia egzistuojanti tvarka, rodanti europietiškos kultūros triumfą prieš kitas kultūras. Toks požiūris į neabejotiną civilizacijos reikšmę Millio atveju atrodo keistas dėl to, kad jis dažnai pasisako už gyvenimo formų įvairovę, jų nebendramatiškumą. Kita vertus, kaip minėta, jo mąstyme ryškus racionalizmo elementas turi universalizuojantį poveikį, kuris pradeda konfliktuoti su individualizmo ir partikuliarizmo sampratomis.

¹³ Tačiau tampa sunku tokią valdžioje veikiančių asmenų koncepciją atskirti nuo biurokratijos sampratos, kurios veikėjai irgi yra įgiję politinių įgūdžių bei gebėjimų, yra profesionalūs valdininkai, remiasi patirtimi ir praktiniu žinojimu. Visos biurokrato definicijos atrodytų pažymi tą patį Millio propaguojamą gero valdžios veikėjo tipą. Vis dėlto biurokratijai būtų galima prikišti originalumo stoką ir anti-individualumą, taip pat mechaniškumą, už ką Apšvietos projektą kritikavo Horkheimeris ir Adorno. Millio politikas, nors ir pasižymintis keliais minėtais biurokrato požymiais vis tik teikia svarbą individualizuotam patyrimui, racionaliam autonomiškam (o ne grynai nuo organizacinės veiklos priklausančiam) mąstymui, net ir elgesio gyvybingumui, aktyvumui.

Liberalaus universalizmo esmę Gray'ui sudaro tokia nuostata: „liberalus universalizmas nepripažįsta visų tų gėrybių ir privalumų, kurie priklauso nuo paveldėtos būklės ir valdžios nelygybės arba nuo išskirtinumo bendruomenėse“ (liberal universalism disallows all those goods and virtues that depend upon an inherital inequality of states and authority or upon exclusivity in communities) (Gray, 1993, p. 302). Tokia samprata akivaizdžiai naikina išskirtinumo ženklus, kurie egzistuoja atskirose visuomenėse ir kultūrose. Todėl viena iš tokio liberalizmo požiūrio pasekmių galima laikyti nuostatą suponuojančią, kad kultūrinė homogenizacija neturi negatyvios įtakos vertybių turiniui ir jų gyvybingumui. Millis susilaiko nuo tokio kraštutinio požiūrio į universalumo principo taikymą, nes jo darbuose pripažįstamas vertybių pliuralizmas. Kita vertus, noras vaizduoti atstovaujамąją demokratiją kaip geriausią įmanomą valdžios formą, kurią galima pritaikyti iš esmės visur, indikuoja, kad valdžios institucijų homogenizacija ir universalizacija yra trokštamas tikslas, kurį įgyvendinus bus padarytas didelis žingsnis žmonijos gerovės kūrime. Nesunku pastebėti, kad toks nusistatymas jau argumentavimo pradžioje pradeda prieštarauti stipraus vertybinio pliuralizmo nuostatai.

Visuotinio švietimo įgyvendinimas (kaip civilizacijos tvarkos plėtros priemonė) yra vienas svarbiausių Millio norų, kadangi ne kartą argumentuojama, jog visuomenės blogybės didžiaja dalimi kyla iš to, kad nemaža jos dalis yra neišsilavinusi. Kaip ir XVIII a. švietėjai, manę, jog išsilavinimo dėka didžiosios žmonių masės gerovė didėja, o pati visuomenė progresuoja (panašios nuomonės buvo ir Jamesas Millis), Millis išlaiko tokias pat mąstymo tendencijas ir net pradeda krypti politine prasme socialistinių doktrinų (Saint-Simono, Oweno ir kt.) link. Švietimas yra universaliai reikalingas dalykas, kartu su demokratija suteikiantis galimybę pagerinti žmogaus gyvenimą ir apskritai visą žmonijos būklę. Kiekviena visuomenė dėl konkretaus jo turinio gali tartis tarpusavyje atsižvelgiant į jos poreikius ir tikslus, tačiau švietimo idėja nekvestionuojama, tad šis instrumentas yra vienas tų, kurie garantuoja socialinį stabilumą ir socialinės gerovės plitimą. Taip Millio įsitikinimai dėl švietimo reikalingumo pradeda atkartoti Diderot ar Voltaire'o įsitikinimus.

Universalistinės Vakarų civilizacijos ypatumas slypi ir tame, jog neretai bendrieji interesai vertinami labiau nei grynai racionalūs egoistiniai – tai pakankamai optimistinė nuostata. Universalumo dimensijos civilizacijoje neįmanoma pasiekti, jei neapribojama racionaliai besirenkančių egoistų veikla. To nepadarius, civilizacijos nėra ir individai iš esmės gyvena laukinėje būsenoje. Millį su kitais liberalais, pvz. Johnu Locke'u, Thomasu Hobbesu suartina *sutarties* elementas. Apie ją tiesiogiai Millis nekalba, bet nesunku pastebėti, kad susitarimas (ir egoistinių preferencijų apribojimas) yra esminis momentas civilizacijos klestėjimui. Taip Millis gana įdomiai modifikuoja utilitarizmo doktriną, nes nemano, jog grynai savanaudiški, egoistiniai interesai siekiant laimės ar naudos yra pateisinami ir jo intencijas greičiau būtų galima apibūdinti kaip norą parodyti bendrųjų interesų naudingumą tolimesnėje perspektyvoje. „Asmuo, kuris rūpinasi kitais žmonėmis,

savo šalimi ar žmonija yra laimingesnis nei tas, kuris nesirūpina“ (A person who cares for other people, for his country, or for mankind, is a happier man than one who does not) (Mill, 1998, p. 272). Benthamo filosofijos apribojimas reiškia, kad impulsų laimei randama ne išimtinai savyje, bet dar ir santykiuose su kitais asmenimis. Bene ryškiausia tokia nuostata atsiskleidžia autoriaus kūrinyje *Svarstymai apie atstovaujamąją valdžią* (o taip pat ir *Utilitarizme*), kur bandoma pagrįsti idealią valdžios santvarką, grįstą aktyviu dalyvavimu ir tarpusavio bendradarbiavimu dėl to tampančią priimtina net necivilizuotoms bendruomenėms. Tuo tikslu Millis propaguoja altruizmą, kaip universaliai trokštamą dalyką civilizacijoje. Taip atsiskleidžia jo mąstymo dualizmas: nepaisant to, kad individualumas turėtų būti siektinas kiekvieno asmens tikslas, individualumo puoselėjimas neturėtų reikšti bendrųjų reikalų siejančių žmones į visumą reikšmės susilpnėjimo. Filosofas stengiasi suderinti individo ir kolektyvo norus. Šia prasme Millį reikėtų vadinti kiek netipišku liberalu, kadangi nors ir pripažįsta individų pirmenybę prieš kolektyvą, vis tiek nenori nors kiek sumenkinti bendrojo gėrio svarbos, tad laiko jį vienodai geistiniu dalyku.

Įdomiausias nukrypimas į universalizmo dimensiją Millio mąstyme pasireiškia tada, kai jis pradeda svarstyti situacijas, kaip civilizuotos valstybės turėtų elgtis susidūrusios su ne-civilizuotomis. Puikiai žinoma, jog autorius yra aiškus prievartos, dominavimo priešininkas, vis dėlto politinėje teorijoje išskiriama situacija, kurioje kokios nors šalies valdžios dominavimas būtų pateisinamas tada, kai norima pagerinti kokios nors necivilizuotos šalies padėtį, tuo tikslu šviečiant bei kitaip darant poveikį. Šioje Millio nuostatoje pasigirsta Voltaire'o ir kitų švietėjų, manusių, jog civilizacija – gėris, todėl su tuo gėriu būtinai reikia supažindinti kitokias visuomenes, balsai. Civilizacija suvokiamas kaip aukščiausias universalus standartas, kuriuo vadovaujantis reikėtų taisyti kitaip gyvenančių žmonių gyvenimą. Millis pavojaus tokiaame požiūryje nemato, nuoširdžiai manydamas, kad civilizacija tiesiogiai siejasi su progreso bei žmonių gyvenimo sąlygų pagerinimo sąvokomis. Europocentristinė perspektyva ir europietiškojo mąstymo despotizmas propaguojami kaip gėrį nešantys dalykai: „Vietinio despotizmo sąlygomis, geras despotas yra retas ir laikinas atsitiktinumas, bet kai viešpatauja labiau civilizuoti žmonės, žmonės turėtų pastoviai valdžiai pagelbėti“ (Under a native despotism, a good despot is a rare and transitory accident: but when the dominion they are under is that of a more civilised people, that people ought to be able to supply it constantly) (Mill, 1998, p. 416). Taip Millis įpuola į spąstus, kuomet baisėdamasis valdžios despotizmu, nieko bloga nemato civilizuoto mąstymo (nes jis suvokiamas kaip racionaliausias, dėl to geriausias) despotizme. Šioje vietoje autorius tarsi išduoda nuolatinį savo reikalavimą vengti bet kokio dominavimo įtakos, jį riboti, taip pat pažeidžia savo nuostata, kad laisvė yra didžiausia vertybė ir prioritetas, pasiduoda negatyviai (Horkheimerio ir Adorno interpretacijoje) Apšvietos tendencijai primesti savo mąstymo stilių ir gyvenimo būdą visiems mąstantiems ir veikiantiems kitaip, nors ir nurodant į pagalbos ir altruizmo motyvus.

Apibendrintai galima teigti, kad civilizacijos universalumą Millis demonstruoja daugybė jos teikiamų pranašumų, tarp jų: racionalizmo įsivyravimas bei iš to sekusi mokslinio mąstymo plėtra ir mokslų efektyvus pritaikomumas (Žr. Racionalizmo principas), taip pat žmogaus teisių idėja, pasiūlysi naują žiūrą į žmogaus prigimtį ir egalitarizmas (Žr. Egalitarizmo principas), laisvės idėja, bendrųjų ir individualiųjų interesų suderinimas, universalių valdymo formų paieška ir daugelis kitų. Aukšti moraliniai išpareigojimai gimę su asmens lavinimusi įvairiose srityse sudaro universalų europietiškos civilizacijos tinkamumą geram gyvenimui pasiekti. Kiekviena visuomenė nėra varžoma kurti savus specifinius įstatymus, nuostatus, bet vis tik egzistuoja bendrieji moraliniai pagrindai siejantys apsišvietusius žmones. Tada laisvė ir lygybė gali būti vertinami kaip didžiausi žmogaus siekimai, o vergija ir nelygybė – kaip didžiausi kliuviniai žmogiškajam progresui. Taigi universalistinis komponentas civilizacijoje reiškia, kad egzistuoja principai nurodantys į visas žmogiškas būtybes, pabrėžiant tam tikras esmines lygybes. Dėl šios priežasties universalistinė ir egalitarinė koncepcijos viena kitą papildo.

Čia reikia padaryti svarbią išlygą, kad universaliais dalykais Millis laiko civilizaciją, demokratijos institutą, laisvės ar lygybės siekimą, bet jis mano, kad elgesiui universalijų maksimumų pritaikyti nereikėtų. Elgesys yra kiekvieno atskiro individo jausmų ir intelekto išraiška. Universalios elgesio maksimos saviraiškos tikslą padarytų neįmanomą, bent jau stipriai jį apribotų.

2.4.2. Atstovaujamosios demokratijos universalumo pagrindimas

Dėl universalizmo principo Millio darbuose iškyla tam tikra dilema, kadangi taip filosofo propaguojama atstovaujamoji demokratija, kaip pažymima, neturėtų būti suvokiama kaip absoliutus principas, nes ji priklausoma nuo laiko, vietos, aplinkybių. Vis dėlto, nepaisant to, kad Millis leidžia savotiškas išlygas priklausomas nuo minėtų aplinkybių demokratijos tipo atžvilgiu, jo preferencijos visada yra atstovaujamosios demokratijos pusėje ir tokią politinę tvarką jis suvokia kaip universaliai įgyvendinamą, siekiant visuotinės žmonių gerovės. Negailėdamas blogų žodžių aristokratijai, filosofas ne kartą darbuose mini universalų demokratijos priimtinumą, leisiantį ne tik aukštesnėms ir turtingesnėms klasėms džiaugtis gėrybėmis ir įgyti išsilavinimą.

Svarstymuose apie atstovaujamąją valdžią Millis prisipažįsta, kad atstovaujamoji demokratija yra reikalinga dėl to, kad ji atstovauja „universaliai tiesai ir pritaikomumui“ (universal truth and applicability) (Mill, 1998, p. 224), o tai reiškia, kad ji esanti geriausia valdymo forma, pasiekama to meto visuomenei. Žinoma, Millis skiria nemažai pastangų įrodinėdamas, kodėl vis dėlto tokia demokratijos forma esanti priimtinausia. Esminiai argumentai yra tokie: jos dėka geriausiai tvarkomi visuomeniniai reikalai ir jos veikla turi tiesioginį poveikį tokių moralinių ir intelektualinių gebėjimų vystymuisi visuomenės nariuose. Bet kokiu atveju suponuojama, kad ji suteikia daugiausia

papildomų privalumų. Taigi Millis savo analizėje naudoja ne tik kiekybinės išraiškos svarstymus – pvz. kiek daug gero atneša atstovaujamoji demokratija (tai ypatingai svarbu utilitariniame teorijos elemente), bet ir koks būtent yra tas gėris, vadinasi, naudojama, ir galbūt net labiau, kokybinė dimensija.

Demokratijos universalus pranašumas slypi ir tame, jog ji garantuoja socialinį stabilumą, pasitelkdama įrankius, kurie gali būti pritaikomi pernelyg neakcentuojant įvairių visuomeninių sąlygų skirtumų. Tie įrankiai (pvz. švietimas) gali būti kažkiek modifikuojami, tačiau savo esmės nepraranda. Kitas aspektas, garantuojantis stabilumą demokratinėje valstybėje yra lojalumo jausmas. Dar viena sąlyga garantuojančia socialinį stabilumą ir tuo pačiu metu – demokratijos pranašumą yra tarpusavio glaudumas (*cohesion*) (Žr. Mill, 1966j, p. 446-447). Tad demokratija vaizduojama kaip tokia santvarka, kurioje svarbiausias interesas, norint, kad ji būtų stabili, yra bendras. Nepaisant žmonių interesų skirtingumo, vieningumas būtinas. Požiūrio ypatumas slypi tame, jog Millui universalistinis demokratijos pobūdis (bei išplėsta balso teisė) reiškia žmonių autonomiškumo stiprinimą (Žr. Miller, 2001, p. 226), vadinasi, nors universalistiniai pagrindai iš pirmo žvilgsnio atrodytų griaua individualizmą bei pliuralizmą, autonomišką racionalumą tokia santvarka turėtų skatinti. Tai, kad milliška demokratijos samprata prisideda prie individualizmo bei laisvos žmonių saviraiškos plėtotės pastebi ir Medearisas (Žr. Medearis, 2005, p. 140).

Vadinasi, demokratija Millui dėl įvairių priežasčių yra geriausia iš egzistuojančių santvarkų ir jis jos sampratą kiek modifikuoja manydamas, kad ją geriausiai išpildo *atstovaujamoji demokratija*, kur balso teisę turintys asmenys išrenka geriausius. Panašiai kaip ir pirmosiose demokratijose, Millio demokratijos teorijoje svarbus vaidmuo tenka geriausiems – t.y. labiausiai išsilavinusiems ir išmanantiems asmenims, kurių nėra daug. Filosofas įsitikinęs, kad „žmonės suinteresuoti kaip savo valdytojus pasirinkti labiausiai apmokytus ir gabiausius asmenis, kokius tik įmanoma surasti; o tai įvykdžius, leisti jiems naudotis savo išmanymu ir gabumais gyventojų gerovei“ (the interest of the people is, to choose for their rulers the most instructed and the ablest persons who can be found; and having done so, to allow them to exercise their knowledge and ability for the good of people) (Mill, 1966e, p. 456-457). Visa tai turi lydėti ir diskusijų laisvė bei cenzūros mažinimas. Tokia demokratija atitiktų universalų idealą, kurį įvairiu laipsniu gali perimti skirtingos visuomenės.

Apmąstant idealią demokratiją pagrindiniu Millio rūpesčiu tampa universalus balsavimo kaip galutinio tikslo iškėlimas. Nesunku pastebėti, jog filosofui šis klausimas yra svarbus ne tik dėl tiesioginio ryšio su demokratine santvarka, bet ir dėl įtakos tiek laisvės, tiek lygybės klausimų sprendimui. Tačiau šis universalumas turi šiokių tokių išlygų, kadangi Millis ne kartą užsimena, jog universalus balsavimas galės kelti grėsmę mažumoms bei išsilavinusiems (nes neišsilavinusiųjų esanti dauguma). Dėl pastarojo aspekto autorius dažnai kaltinamas elitizmu.

Kaip ir Kantas, taip ir Millis patogia valdymo forma laiko federaciją. Pastarasis ją vertina daugiau dėl suteikiamo saugumo garantijų – apsisaugoti nuo karų valstybėje bei nuo kitų galingų valstybių agresijos. Kaip ir Kantas, Millis federacijos kūrimą laiko uždaviniu, reikalaujančiu tinkamų pradinių sąlygų organizavimo ir reikalavimų joms nustatymo. Pagrindinės sąlygos atstovaujamajai federacijai, kurias išskiria Millis yra: 1) pakankamas bendrų simpatijų ir jausmų kiekis tarp populiacijų; 2) kokia nors tokios federacijos dalis negali būti tokia stipri, kad su pagalba iš užsienio galėtų užvaldyti likusias; 3) tarp šalių negali būti nelygybės galios atžvilgiu (Žr. Mill, 1998, p. 398-399) – kaip matyti autorius iš esmės atkartoja švietėjo Montesquieu mintį, kad „federaciją turi sudaryti vienodos prigimties valstybės“ (Montesquieu, 2004, p. 135). Millio universalizuojančios federacijos idėja vėlgi pagrįsta jo teorijoje dažnomis idėjomis (savo šaknis turinčiomis Apšvietos filosofijoje) – lygybe, subalansavimu, apskaičiavimais ir prognoze. Federacinė valstybė, kaip ir bet koks uždavinys, gali būti suprasta ir paaiškinta nuo pradinių prielaidų einant prie racionalių veiksmų vykdymo, galu gale atsiduriant prie išvadų. O tai garantuoja universalų jos teisingumo priimtinumą. Tad kaip ir pvz. Montesquieu įvairiausi įstatymai subalansuojami tinkamai valdžios santvarkai, taip ir Millis federacijos gimimą ir jos egzistavimą grindžia panašiu mąstymo principu. Protingo apskaičiavimo ir numatymo tikslas, žinoma, reiškia naudą visuomenei. Milliui atrodo, kad federacija silpnina agresyvios politikos poreikį, pabaigia diplomatinius ginčus, gerina verslo sąlygas, stiprina kooperacijos įgūdžius, stiprina silpnesniasias valstybes (Žr. Mill, 1998, p. 406). Kaip matyti, Kanto poveikis federacijos taikungumo apmąstymams yra akivaizdus – šis autorius įsitikinęs, „kad idėja *federacijos*, kuri laipsniškai apimtų visas valstybes ir taip atvestų prie amžinosios taikos, yra įgyvendinama (objektyviai reali)“ (Kant, 1996, p. 129). Beje, panaši retorika skamba ir šiuolaikiniame pasaulyje, ginant federacinių valstybių, pvz. ES, pranašumo idėją, pateikiant lygiai tokius pat argumentus, kokius Millis vardija *Svarstymuose apie atstovaujamają demokratiją*.

Taigi Millis įsitikinęs, kad faktiškai jo siūloma demokratijos samprata atstovauja universaliam idealui, galinčiam būti pritaikytam visur dėl tokių savo ypatumų, kaip lygybė ar universalus prieinamumas, nepriklausomai nuo klasės ar lyties. Būtent realiai įgyvendinta lygybė ją daugiausia skiria nuo kitų klaidingesnių demokratijos sampratų.

2.4.3. Tautiškumas kaip iššūkis universalizmui

Tautiškumo klausimas tampa geru pavyzdžiu nagrinėjant universalistines tendencijas autoriaus politinėje teorijoje besisiejančias su liberalizmo doktrina. Universalistinės jo mąstymo tendencijos, turint omeny geriausios valdymo formos paiešką, lokalias, tautines ir pan. įtakas eliminuoja iš „gerųjų“ inspiracijų sąrašo. Kaip ir Apšvietos mąstytojai pasaulį suvokė veikiau kaip vieningą struktūrą, o tautybės klausimas jiems iš esmės nerūpėjo, taip ir Millis lokalumo ir tautiškumo įtakas

redukuoja iki minimumo. Šios įtakos nepasiūlo nieko išskirtinio sprendžiant apie geriausią santvarką. Jos daugiausia remiasi emocijomis, o ne racionali protu; be to, gilinimasis į lokalius reikalus trukdo į rūpinimą situaciją pažvelgti plačiau. Filosofas neniekina tautiškumo kaip visai nereikalingo dalyko, vis dėlto jį traktuoja veikiau kaip etiketę.

Millis, kaip ir kiti liberalai, gana skeptiškai vertina tautiškumo jausmą ir jo reikalingumą gerai atstovaujamai demokratijai vadina nebūtinu (nors galbūt kartais ir palankiu) faktoriumi. Tautiškumo samprata, kaip pažymi filosofas, pirmiausia remiasi bendrumą sukeliančiais jausmais – kolektyviniu didžiavimusi ar kaip tik niekinimu, gailesčiu, malonumais; taip pat – bendra kilme, rase, religija, kalba ir bendra istorine praeitimi (Žr. Mill, 1998, p. 391). T.y. autorius išvardija visus tuos požymius, su kuriais tapatinosi Rytų Europos romantikai savo kūrinuose keldami tautiškumo problematiką. Millio pozicija šiuo klausimu kitokia: nors tautiškumo jausmo neniekina, pripažįsta šio naudą, didelio entuziazmo kaip romantinės krypties autoriai jis nerodo, todėl išlieka veikiau Kanto ir Montesquieu politinių teorijų sekėjas, nei Fichtes gerbėjas. Šiam neentuziastingam požiūriui paaiškinti užtenka ir to fakto, kad dažnai vienoje valstybėje labai sunku atskirti įvairių tautybių ribas, nes tautos linkusios jungtis arba silpnesnės linkusios ištirpti stipresniosiose. Taigi Milliui federacijos idėja vis dėlto yra priimtinesnė nei išimtinai tautinės valstybės idėja, nes antrąją pernelyg linkstama į kraštutinumus, per mažai vadovaujamasi racionalumu.

Kita vertus, autorius nemano, kad į federaciją (kaip universalistinio mąstymo išraišką politikoje) gali jungtis bet kokios šalys; jis nelaiko jų vienodai pajėgėmis jungimuisi ir apskritai atstovaujamosios demokratijos sukūrimui. Millis šia prasme neignoruoja lokalumo ir to sąlygoto savitumo elemento. Šalys nutolusios geografiškai dažniausiai esančios nutolę ir kultūrine prasme, dėl to atsiranda sunkumų susitarant dėl svarbių dalykų. Vadinasi tautinės valstybės šiuo atveju yra pranašesnės, kadangi jos organizuotos kaip bendrus dalykus (kalbą, istoriją, etc.) turinčios bendruomenės. Šalys nepaisančios skirtingų bendruomenių savitumo egzistavimo ir jungdamos jas į savo sudėtį, rizikuoja valstybių stabilumu. Tad Millio politinėje filosofijoje pasigirsta tam tikrų antikolonialistinių motyvų, kurie leido traktuoti D. Britanijos norą kolonizuoti kaip neprotingą žingsnį. Vis dėlto federacinės valstybės, kurių dalių neskaido pernelyg didelis skirtumai yra tvirtos ir patikimos ir čia Millis beveik atkartoja Kanto *Į amžinąją taiką* pagrindines idėjas, nes anglų filosofas mano, jog tokia valstybė „yra žingsnis link universalios taikos ir bendrosios pagalbos tarp tautų“ (is a step towards universal peace, and general friendly co-operation among nations) (Ten pat, p. 413).

Taigi racionalistinius ir universalistinius Millio valdymo sampratos pagrindus geriausiai išduoda tai, kad jis sumenkina (nors ir neatmeta) tautinio charakterio įtaką geriausios valdymo formos pasirinkimui – tame „yra didžiulis kiekis paprasčiausio sentimentalumo“ (There is a great quantity of mere sentimentality) (Ten pat, p. 194). Toks sentimentalumas savo ruožtu naikina racionalųjį ir universalųjį turinį, įkūnytą politinėse institucijose ir kadangi autoriui šis klausimas yra vienas

svarbiausių daugelyje jo kūrinių, jausminis pradai iš principo negali daryti didesnės įtakos politikoje nei racionalusis. Millis atsisako tautos papročius, jos charakterio ypatumus, nuomones, skonius ir pan. laikyti būtinomis sąlygomis gerai valdžios formai ir toks požiūris kontrastuoja su Vidurio ir Rytų Europos romantikų nuostatomis, kur tautinio charakterio išryškimas ir tautos išskirtinumo postulavimas buvo impulsas įvairiems tautiniams judėjimams ir tos Europos dalies tautinių valstybių gimimui. Romantizmui jausminis pradai būtinas ne tik žmonių santykiuose, religijoje ir mene, bet jis gali pretenduoti į svarbią vietą įvairiose socialinėse doktrinos, pvz. politikoje. Tarkime, Friedrichui Schlegeliui meilės bei prieraišumo jausmai valstybėje yra kertiniai, norint, kad ji veiktų gerai ir būtų stabili. Akivaizdu, jog romantikai valstybę daug labiau sujausmina nei Millis, kurio pozicija būtų pavadintina veikiau santūria. T.y. romantikui geros valstybės be jausminių pagrindų, kaip ir bet kurios žmogiškos bendruomenės, nebūna. Todėl Leonidui Donskiui miliškojo liberalizmo pobūdis tampa stebinančiu neįsivaizduojamu naujų nacionalinių esinių kūrimuisi ir tokio proceso kultūrinėms, moralinėms dimensijoms (Žr. Donskis, 2005, p. 80). Tokioje interpretacijoje liberalizmas (būtent miliškoji jo pakraipa) piešiamas kaip bejausmė, racionali teorija, tautinės (taip pat etninės) tapatybės problemą atmetančią kaip nesvarbią.

Bet kai kurie autoriai nemano, kad Millis skiria per mažai dėmesio tautinio charakterio klausimui ar net jį ignoroja. Alexanderis įsitikinęs, kad Millis tikrai pabrėžia tautinių charakterių skirtingumo svarbą analizuojant valdymo formas. Jo manymu, toks tautinių ypatumų akcentavimas reiškias ir autoriaus atitolimą nuo bentamiškųjų idėjų. Millis, skirtingai nei jo mokytojas, galės pripažinti šių ypatumų svarbą kuriant tam tikros valstybės įstatymus bei jos institucijas (Žr. Alexander, 1966, p. 207). Be to, kalbėdamas apie tautas, Millis pažymi svarbią sąlygą, kuri galėtų pateisinti tautos išskirtinumo siekį – tai tautinės individualizacijos siekis. Pvz. autorius pastebi, kad individualumas nėra išimtinai asmenų savybė, kadangi jo įsitikinimu, ir tautų individualumas yra sveikintinas dalykas, nes nykstant individualybei ir išgalint papročiu, nebelieka ir tautos pažangos (Žr. Mill, 1995, p. 121). Kaip pavyzdį jis pateikia Rytų tautas. Europos pranašumas, jo nuomone, yra būtent tame, jog jos tautos pasižymi charakterio ir kultūros įvairove. Taigi tautiškas tampa pateisinamas tik kaip individualizmo principo įsikūnijimas.

3. ROMANTIZMAS

3.1. Individualizmo principas

3.1.1. Individo ir visuomenės santykio problema

Individualizmas priskiriamas įvairioms doktrinoms, tarkime, Burke'ui Apšvieta (kaip ir reformacija bei Prancūzijos revoliucija) yra individualistinis racionalistinis judėjimas. O pvz. Horkheimeris bei Adorno individualizmo sieti su Apšvieta nenori, kadangi jų nuomone, viena svarbiausių Apšvietos mąstymo pasekmių yra individualizmo nykimas ir asmenybės niveliacija pagrindiniais tikslais laikant ne individualias gėrybes, o jas pasiekti padedančias valdžios institucijas. Tad Apšvietos mąstymo individualizmas yra apgaulinga fikcija. Šie autoriai pastebi, kad Apšvieta pastoviai simpatizavo *socialinei prievartai* (Žr. Horkheimer, Adorno, 1997, p. 26-27). Socialinė prievarta atsiranda tada, kai vienovė (visuomenėje reiškianti manipuluojamą kolektyvą) reiškia kiekvieno ją sudarančio dėmens (visuomenės nario) neigimą. Toks homogenizavimas veda į abstrakcijas, o šios automatiškai – į individo likvidaciją. Niveliuojančių tendencijų dominavimas valdyje galų gale atveda prie to, kad visuomenė tampa ne besiskiriančių individų rinkiniu, o tiesiog banda.

Tad skirtingos traktuotės atveda prie klausimo: koks yra milliškojo individualizmo pobūdis? Apšvietos individualizmą galima suprasti daugiausia tik kaip racionalaus, savarankiškai sprendžiančio, analizuojančio mąstytojo sampratą. Minčių naujumas ir racionalus pagrįstumas jį suponuoja kaip autonomišką mąstytoją. Millis tuo tarpu, nors ir laikosi šios Apšvietos idėjos, individualizuotą asmenį stengiasi pateikti kaip pirminį išsamų elementą, per kurio prizmę turi būti aiškinama visa, kas aplinkui, kadangi autoriaus manymu „visuomenėje žmonės neįgyja jokių naujų savybių“ (Mill, cit. pg. Hollis, 2000, p. 19) atsietai nuo individualios prigimties. Visuomenę kuria atskiri asmenys. Individualizuotą asmenį atskleidžia ir autonomiškumas, ir išreikštos individualios savybės ir bruožai, skirtingi nuo kitų asmenų pasaulėžiūros požymiu. Šio principo dominavimas reiškia, kad asmuo yra kitoks ir kitoniškumo nebijo, o kaip tik skatina, atskleisdamas savo originalų požiūrį. Politinėje dimensijoje individualizmas reiškia, kad atskiras individas traktuojamas kaip viršesnis nei visuomenė (o tai nereiškia visuomenės reikšmės sumenkinimo). Millio individualizmas pripažįsta ir racionalumo dimensiją (kaip autonomiškumą), tačiau dažniau tai įgyja nuorodą skleisti save kaip asmenybę įvairiomis kryptimis, nesvarbu, intelektualine ar menine prasme. Tai autorių suartina su Romantizmu, kuriame, kaip teigia Bartkus, būtent individualizmas bei savarankiškumas ir iniciatyva laikomi esminėmis vertybėmis (Žr. Bartkus, 2000, p. 6). Tačiau reikia pabrėžti, kad individualumo principas Millio teorijoje niekada nenumato kraštutinio anarchizmo (kaip ir romantikų teorijose), galutinio išslydimo iš visuomeninės struktūros, todėl filosofas yra šiek tiek netradicinis

liberalas, kadangi nuolat akcentuoja, jog individualizmas nekenkia bendruomeniškumo, visuomeniškumo kūrimui ir net jį skatina. Tad jis stengiasi kaip nors suderinti šias dvi dimensijas, kurios leistų visuomenei, susidedančiai iš individualizuotų asmenų nenukrypti nei į anarchizmą, nei į socialinės prievartos ir kolektyvizmo pavojus, kuriuos nurodo Horkheimeris ir Adorno.

Millio traktuotėje individai yra nors išskirtiniai, bet visuminiai elementai. Jo pastangas būtų galima apibūdinti kaip pastangą palaikyti tinkamą santykį tarp abiejų polių – individualaus ir kolektyvinio. Vadinasi, kas gera ir tinka individui, tinka ir visuomenei, ir atvirkščiai. Visumos ir vieneto santykis pas Millį traktuojamas kaip ganėtinai neproblemiškas. Šis tariamas neproblemiškumas leidžia išspręsti egoizmo problemą, kuri neišvengiamai kyla, kai individai pirmiausia suvokiami kaip individualių preferencijų nulemtu racionalaus pasirinkimo vykdytojais, kai susimąstoma, kad tokie individai norės veikti maksimizuodami vien savo naudą Benthamo utilitarizmo prasme. Millio individualizmas egoizmo nenumato, kadangi jis įsitikinęs, jog lygūs santykiai tarp žmonių leis jiems įgyvendinti savo individualumą bei leis dirbti vienas su kitu arba vienas dėl kito. Tokie santykiai nebus varžomi priklausomybės dimensijos, tad tokią Millio nuostatą reikėtų interpretuoti kaip bandymą teigti, jog priklausomybė tikrąją žmoniškųjų santykių prigimtį iškreipia, kurdama nesaugumo ir nepasitikėjimo atmosferą bei gadindama teisingą individo – visuomenės ryšį.

Kadangi Millio mąstymas yra dvipusiškas, tai nors vienur kalbama apie individualių preferencijų svarbą, kitur aiškinama, kad individualios preferencijos galų gale reiškia visuomeninės gerovės ir konsensuso siekį. Pvz. tokia individuali savybė kaip tam tikro asmens kilnus būdas lemia ne tik, jog pats asmuo tampa laimingas, bet to laimi ir visuomenė, kadangi asmeninis dorumas turi nuvesti iki visuotinio dorumo. Millis akcentuoja, kad prie visuomenės gerovės prisideda individualūs asmenys, kurie auklėjimo metu inkorporuojami į žmonių bendruomenę, prisidedami prie jos klestėjimo: „Kiekvienas deramai išauklėtas žmogus sugeba, nors ir nevienodai smarkiai, iš tikrųjų asmeniškai mylėti ir nuoširdžiai rūpintis visuomenine gerove“¹⁴ (Mill, 2005, p. 25). Tad visuomeninis jausmas iš esmės yra įgimtas – ateinama į šį pasaulį ne kaip į tuščią, bet kaip į pripildytą į pačių įvairiausių žmonių visuotinės gerovės vardan siekiančių bendro sutarimo.

Individualizmo principas romantikams reiškia lygiai tą patį ką ir Milliui – kaip moralinė prasmė konfrontuojanti su kolektyviškumu ar socialumu ir pabrėžianti autonomiškumo dimensiją. Ši idėja ryškiausia pačių įvairiausių romantikų darbuose ir pastebima pas Shelley, Brentano, Byroną, Carlyle'ą, Schlegelius, Hugo ir kt. Pats romantinis žmogus, kurio koncepcija naudojasi Millis, irgi

¹⁴ Pastebėtina, kad bendrumas akcentuojamas labiau nei individualumas *Utilitarizme* nei *Apie laisvę*. Pradinė Millio utilitarinės pozicijos intencija pirmiausia yra visuomeninio gėrio siekimas individą nukeliant tarsi į antrą planą, kadangi jei būtų vertinama pagal galutinius tikslus, tai jie veikia akcentuoja socialumo, o ne individualumo kategoriją. T.y. „laimė, kuria remiasi utilitarinė elgesio dorumo norma, yra ne paties veikėjo, o visų susijusių laimė“ (Mill, 2005, p. 28). Autorius šį prieštarumą būdingą jo mąstymui, svyruojant tarp individualių ir socialių tendencijų, bent jau *Utilitarizme*, ir gana nesėkmingai, Millis bando įveikti auklėjimo ir normų diegimo vertės įrodinėjimo būdu, tobulinant prigimtį, skatinant tokį individų suvokimą, kuriame individualūs pasirinkimai, motyvai turėtų neprieštarauti visuomeninio gėrio siekiui ir jo realizacijai. Kūrinyje *Apie laisvę* socialumo dimensija daug labiau apribota.

nėra anarchistas: nors jis - be galo individualus ir naudojami savo individualia patirtimi kaip aukščiausiu standartu veikdamas pasaulyje, bendruomenės idėja neatmetama. Romantinis individualistas jaučiasi susijęs su žmonių bendruomene jausminiais ryšiais, net per moralinius priesakus. Millio supratimas lygiai toks pat, kadangi jis mano, jog absoliučiai vienišas individualistas, nesaistomas žmogiškųjų santykių ir emocionaliai bent jau retkarčiais nesitapatintis su gyvenančiais aplink, yra nevertingas.

Schmittas pastebi, kad individualizmo principas romantikams nebūtinai reiškia apsiribojimą privatumo, asmeniškumo sfera, kadangi „kiekviename romantike galim rasti tiek, anarchistinio pasitikėjimo, tiek perdėto socialumo poreikio“ (in every romantic, we can find examples of anarchistic self-confidence as well as an excessive need for sociability) (Schmitt, 1986, p. 161). Tai reiškia, kad romantikas neatmeta ir altruistinių motyvų. Millio individualizmas taip pat netrukdo jam kalbėti apie socialinę sritį, nes rūpestis ja turėtų individualizmo principą atriboti nuo grynai egoistinių elementų. Ir čia reikia pastebėti, kad autorius individo – visuomenės santykio natūralia darna beveik neabejoja, todėl jo teorija tampa pažeidžiama kaltinimams, kad šis santykis realiai nesusiklosto tokiu neproblemišku ir natūraliu būdu ir kad visuomenėje daugiau ar mažiau ryškios įtampos tarp šių dviejų polių norų plėsti savo veikimo erdvę. Šioje vietoje įdomiausia tampa Karlo Popperio interpretacija, kadangi jis Millio metodologinį individualizmą priešina ne tik holizmui ar kolektyvizmui, bet prie tos pačios grupės priskiria ir Rousseau ir Hegelio romantizmą (Žr. Popper, 2001, p. 458). Ši interpretacija keblė dėl kelių ypatumų. Visų pirma Hegelio ir Rousseau romantizmas yra labai abejotino pobūdžio dalykas – ir dėl to, kad nė vienas iš jų nebuvo romantikas (nebent jei laikytume Rousseau filosofijos inspiracijas Romantizmui Romantizmu). Antra, Popperis pernelyg tiesmukiškai Romantizmą pastato į vieną eilę su holizmu ar net kolektyvizmu. Romantizmui, priešingai išėjies taškas visuomet yra autonomiškas ego, tik po to gali atsirasti (bet nebūtinai) dariniai, susideda iš tų individų ir kurių naują kokybę. Tad su Popperiu įmanoma sutikti tik tuo atveju, kai jis Millio individualizmą grindžia pastarojo nenoru priimti tokias sąvokas kaip „bendroji valia“ ar *Volksgeist*. Pastaroji buvo svarbus motyvas vokiečių romantikams ir jų pirmtakams iš *Sturm und Drang*, pvz. Johanui Gottfriedui Herderiui. Kita vertus, bent jau *Utilitarizmas* demonstruoja, jog bendruomeniškumas iš dalies prilyginamas bendrajai valiai ir toli gražu nelaikomas nevertingu dalyku.

Todėl šioje interpretacijoje Millis nagrinėjamas kaip individualistas, bet ir kaip romantiškas, t.y. neatmetantis kai kurių į holizmą orientuotų aspektų, tarkime, solidarumo ar altruizmo. Kad tai padarytų, Millis labai aiškiai atriboja viešąją sferą ir asmeninę sferą, teigdamas, kad jos yra nebendramatės. Ir svarbus klausimas, kurį jis iškelia yra būtent tos ribos tarp asmens bei visuomeninio gyvenimo nubrėžimas. Jis įsitikinęs, kad „beveik nieko nepadaryta sprendžiant praktinį klausimą, kur turi būti ši riba – kaip tinkamai suderinti asmens nepriklausomybę su visuomenės

kontrole“ (Mill, 1995, p. 21). Šio klausimo išsprendimą *Apie laisvę* Millis manėsi pateikęs suformuluodamas jam ir visai liberalizmo tradicijai svarbų principą, kuris apsaugo individualizmo sklaidą ir nekenkia socialinėms struktūroms: šis principas vadinamas *savisauga* arba apsauga nuo žalos. Tokiu atveju moralinis ir fizinis gėris paliekamas paties individo dispozicijai ir jo pasirinkimui. Jo norai, jų įgyvendinimas (jei jie netrukdo kitiems) yra paties individo reikalas. Jei tai liečia jo paties elgesį, jo nepriklausomybė šiuo atveju yra absoliuti ir nepajudinama. Panašia dvasia liberalizmo tradicijoje svarstė daugybė vėlesnių autorių, pvz. Rawlsas.

Be to, Capaldi, nagrinėdamas Millio individualizmo ypatybes, įnešdamas aiškumo į šią problemą pažymi, kad būtų nesusipratimas individualizmą traktuoti kaip prieštaraujantį kultūrinės visumos sąvokai. Įmanoma būti autonomišku individu tuo pačiu metu, kai norima ir palaikymo iš savos kultūros pusės. Ieškant individualaus konteksto sau, ieškoma ir kitų asmenų¹⁵ (Žr. Capaldi, 2004, p. 287). Taigi būtų galima teigti, kad romantinė Millio individualumo samprata nėra kraštutinai priešinga socialinės bendruomenės pobūdžiui, o kaip tik yra viena pagrindinių jo paties intencijų. Todėl tas neatitikimas pastebimas knygoje *Apie laisvę*, kur šlovinamos individualiosios teisės ir laisvės prieš grėsmingą viešosios nuomonės diktatūrą bei *Svarstymai apie atstovaujамąją valdžią*, kur prieš vien tik savo interesus iškeliamas altruizmas (beje, Comte'o įtakoje) bei pilietinių dorybių ugdymas, nėra jau toks prieštaringas. Capaldi ir Berlinas yra keletas iš nedaugelio autorių, manančių, kad romantiniai motyvai Millio mąstyme nepasižymėjo prieštaringu charakteriu. Skirtumas tarp abiejų autorių tik toks, kad Capaldi Millio pažiūras įvardija kaip sistemiškai romantines.

3.1.2. Individualizmas kaip išskirtinumas

Nors ir kritikuodamas Romantizmą, kaip veikti neskatinančią ir vietoj to pasyvumą propaguojančią teoriją, Schmittas pastebi tarpusavio ryšį tarp liberalizmo pagrindinių principų ir Romantizmo iškeliamos subjektyvaus individo idėjos. T.y. tik liberalioje valstybėje įmanoma išlaisvintą ir izoliuotą individą iškelti į svarbiausio metafizinio principo padėtį. Individualizmas bene labiausiai galįs būti įgyvendintas buržuazinėje socialinėje teorijoje, kur aiškiai atskiriama privati ir viešoji sritis, iš kurių pirmoji be galo saugoma ir ginama. Todėl Schmittas daro galutinę išvadą, kad Romantizmas priklauso nuo liberalizmo. Abi teorijos papildo ir stiprina viena kitą. Taip Schmitto pozicija tampa radikaliai priešingai Gray'aus požiūriui į liberalizmą, kuriuo įrodinėjama, jog liberalizmas yra Apšvietos mąstymo produktas.

¹⁵ Panašios nuomonės dėl individualumo – socialumo santykio yra Charlesas Tayloras, manantis, kad šių abiejų požiūrių suderinimas kaip tik buvęs Humboldto teorijos siekiu. Tokia mąstymo srovė supranta ir žmogaus ontologinį socialumą, ir vertina laisvę bei individualius žmonių skirtumus (Žr. Taylor: 1998, 529). Galima suprasti, kad Tayloras tokį idealų suderinamumą randa komunitarinėse teorijose, atsisakančiose liberalios teorijos kraštutinumų, akcentuojant vien individo reikšmę.

„Romantike visa – visuomenė ir istorija, kosmosas ir žmonija – tarnauja tik romantinio ego produktyvumui“ (In the romantic, everything – society and history, the cosmos and humanity – serves only the productivity of the romantic ego) (Schmitt, 1986, p. 75). Toks individualumo principo garbinimas pasireškia romantikų tikėjimu, kad kiekviena bendruomenė – tai praplėstas individas, o individe koncentruojasi bendruomenė. Panašios nuomonės laikosi Millis, kadangi jam bendruomenė susideda iš atomistinių individų, o *nebūtinai* turi būti vaizduojama kaip vieningas kolektyvas. Vieningumą (kuris Millio teorijoje vadinamas *solidarumo* vardu) įmanoma pasiekti tada, kai laimingi, save išreiškiantys individai nusprendžia prisidėti prie bendrosios laimės didinimo.

Bet asmuo nebūtinai yra galutinis referentas, į kurį sueina visos prasmės – gali egzistuoti aukštesnis faktorius. Millio teorija kuo puikiausiai tokį požiūrį atskleidžia. Kita vertus, šis aukštesnysis faktorius neturi nieko bendra su homogeniška sistema, pastebima švietėjų darbuose. Millio požiūris (išskyrus mokslo sritį) panašus: visuomet akcentuojami individai, privačioji sfera saugoma nuo viešosios sferos kišimosi, bet vis tiek tų pačių individų atžvilgiu kaip idealas laikoma solidari ir bendrojo gėrio siekianti visuomenė, sudaryta iš pačių įvairiausių dalių. Tik tokioje visuomenėje individai gali įgyvendinti savo pasirinkimus.

Kaip minėta, liberaliame buržuaziniame pasaulyje svarbiausias yra individas; izoliuotas, atsiribojęs ir išlaisvintas individas tampa absoliutu, tad Romantizmas gimsta kaip buržuazinio saugumo produktas ir jo garantas¹⁶ (Žr. Ten pat, p. 99). Taip pat ir Millio žmogaus supratimas remiasi principu, kad žmogiškojo gyvenimo vertingumas priklauso ne vien nuo to, ką asmuo sukuria, bet nuo to, kuo jis *tampa*. Pagrindiniais individualumo principo ypatumais čia galima laikyti tai, jog individualumas prisideda prie žmogiškojo tobulumo idealo (apskritai Wallsas pažymi, kad Millio, kaip ir Humboldto, individualizmo koncepcija nurodo veikiau į *idealaus* ir ne tiek į konkretaus *charakterio* tipą, žr. Walls, 1999, p. 253) ir dėl to, kad individualumas yra natūrali savybė, glūdinti žmoguje.

Autobiografijoje Millis savo Apšvietos principais paremtos utilitarinės teorijos modifikavimą ir romantinių motyvų įtraukimą komentuoja kaip du svarbius posūkius, įvykusius po dvasinės krizės, iš kurių pirmasis susijęs su kitokia didžiausios laimės koncepcijos traktuote dabar dėmesį skiriant ne tiesioginiam laimės siekimui, o jos siekimui per tarpinius tikslus; o antrasis svarbus posūkis, kaip apibūdina pats filosofas, jis susirūpina „vidine individo kultūra. Nustojau beveik išimtinę svarbą teikti išorinių sąlygų tvarkymui ir žmogiškos būtybės rengimui spekuliacijai ir veiksmui“ (internal culture of the individual. I ceased to attach almost exclusive importance to the ordering of outward circumstances, and the training of the human being for speculation and for action) (Mill, 1993, p. 94). Tai ir yra žymusis Millio romantinis posūkis, rodantis, kad Apšvietos tendencijos jo mąstyme

¹⁶ Įdomiausia tai, kad patys romantikai savo gyvavimo prielaidos (buržuazinės tvarkos) neromantizuoja ir veikiau ją ironizuoja.

tampa nebe tokios paveikios, o žmogus jo filosofijoje pradedamas traktuoti labiau romantine, nei Apšvietos dvasia: kaip kūrybinga individuali esybė, o ne tiek mokslinio tyrinėjimo objektas, pasiduodantis mokslinei metodikai analizuojant jo dabartinę elgesį bei tą elgesį prognozuojant. Ir nors autorius Apšvietos svarbiausių principų visiškai iš savo teorijos neeliminuoja, tačiau žmogus tampa kokybiškai skirtingu analizavimo objektu¹⁷. Jis tampa subjektyviai besiskleidžiančia ir vis iš naujo save atrandančia būtybe, tokia, kokią galima sutikti įvairių romantikų (Byrono, Shelley, Wordswortho ir kt. darbuose). Tad nekeista, kad Millis romantine dvasia pradeda akcentuoti saviraišką skatinančius jausmus: „jausmų kultivavimas tapo vienu iš svarbiausių mano etinės ir filosofinės sampratos momentų“ (the cultivation of feelings became one of the cardinal points in my ethical and philosophical creed) (Ten pat, p. 95). Pvz. Wordswortho poezijos gerumas grindžiamas tuo, kad ji išreiškusi įvairias jausmų stadijas, paveikiančias ir protą; kitaip tariant – atspindėjusi išsivysčiusią jausmų kultūrą.

Individualumo atradimas Millio suteikia impulsų jį sieti ne tiek su racionalumo principu, kuriuo naudojasi autonomiškas mąstytojas, bet daugiau su išsiskyrimo galimybe; taip pat – ir su pliuralizmo principu. Kiekvienas asmuo turi teisę vaizduotės pagalba išreikšti savitumą ir turi pripažinti, kad kiekvienas kitas individas tokią pat teisę taip pat turi, nepaisant to, kad jo individualumo būdai, remdamasis savąja gėrio samprata, jis galbūt nepritaria. Jasonui Brennanui tai reiškia, kad Millio idealas yra „asmuo besirenkantis savo gyvenimo planą, esąs aistringai kūrybiškas, iškyląs virš masių ir nepasiduodąs autoritetui“ (a person who chooses her own life plan, is passionately creative, rises above the masses, and resists authority) (Brennan, 2005, p. 483). Berlinas aptardamas šį Millio filosofijos ypatumą, pastebi, kad net laisvės pirmenybė, kuri nuolat akcentuojama, reiškia, kad svarbiausiu tikslu išlieka atskiro asmens individualizacija; tai „susiję su žmonių troškimu, kad jų asmenybė nebūtų pernelyg menkai vertinama, kad jų nelaikytų nesugebančiais autonomiškai, originaliai, „autentiškai“ elgtis, net jeigu tokiam elgesiui būtų nepritariama arba jis būtų socialia varžomas“ (Berlin, 1998a, p. 95). Gebėjimas naudotis pasirinkimo laisve asmenį individualizuoja, nes taip praplečiamos asmenybės ribos. Daug besirenkančių individų sukuria įvairiausių ir netikėčiausių galimybių erdvę įvairiomis kryptimis reikštis žmogiškumui. Taigi Millis individualumą ir jį saugančią laisvę pavadina vienu iš gerovės elementu: „Kuo labiau išsivysčiusi asmens individualybė, tuo jis tampa vertingesnis pats sau, todėl sugeba būti vertingesnis ir kitiems. Jo paties

¹⁷ Kalbėdamas apie jaunystės laikotarpį susikūrusių jaunųjų utilitaristų, Benthamo pasekėjų mokyklą, jis sutinka: „Aštuoniolikto amžiaus prancūzų *philosophes* buvo pavyzdys, kurį stengėmės imituoti ir tikėjome pasiekti ne mažesnių rezultatų“ (The French *philosophes* of the eighteenth century were the example we sought to imitate, and we hoped to accomplish no less results) (Mill, 1993, p. 73). Šią mąstymo dvasią vyravusią tuo metu ir jaunųjų utilitaristų veiklą jau vėliau rašydamas *Autobiografiją* Millis apibūdina entuziazmo neindikuojančiomis sąvokomis. Nepaisant to, kad filosofas ir išlaiko didžiąją dalį utilitarinės koncepcijos, ir neabejoja mokslinio metodu gerumu bei logikos, analizės būtinumu, taip pat išlaiko kai kurias kitas Apšvietos sampratas, jaunystės utilitarizmą pasižymintį daugelio Apšvietos idėjų įtraukimu, jis vadina „jaunatvišku fanatizmu“ (*youthful fanaticism*) ar „sektantiška dvasia“ (*sectarian spirit*) (Ten pat).

egzistavimas įgyja daugiau gyvenimo pilnatvės, o kai vienetai turi daugiau gyvybės, tai jos daugiau turi ir iš jų sudaryta visuma“ (Mill, 1995, p. 109). Individualumas Millui yra idealas ir tokia šio principo traktuote jis pradeda skirtis nuo švietėjų ar Benthamo, kadangi pastarajam – tai tiesiog tam tikri psichologiniai duomenys, psichologinio fakto konstatacija.

Individualizmo atradimas reiškia, kad plečiamos jo ribos bei pradedamas akcentuoti originalumas. Millis originalumą ir ekscentriškumą laiko svarbiais pačių žmonių ir jų nuomonių išskirtinumo ženklais bei pabrėžia, kad „svarbiausias dalykas pakankamai realizuotis kiekvieno prigimčiai yra tai, kad skirtingiems asmenims būtų leista gyventi skirtingai“ (Ten pat). Skirtingumas yra pagrindas atsirasti tolerancijai, nes gyventi remiantis vienu nustatytu šablonu ar atsižvelgiant vien į viešąją nuomonę, nustačiusią normas (palankias tam tikrai grupei), prilygsta pilietinės laisvės išnykimui. Viešosios nuomonės ir ekscentriškos mąstysenos susidūrimė išryškėja pastarosios pranašumas, nepaisant to, kad viešoji nuomonė tokį elgesį siekia tapatinti su gėda. Millis, priešingai, teigia, kad ekscentriškumu pasižymi tik moraliai drąsūs, genialūs, gyvybingi, t.y. laisvi (ir autoriaus labai pozityviai vertinami) žmonės, sugebantys pripažinti ir kitų laisvų asmeninių pasirinkimų poreikį.

Pastebėtina, kad nors Millis pažymi universalų civilizacijos pranašumą prieš kitas gyvenimo formas, tačiau pastebima yda, tiesiogiai susijusi su individualizmo principo silpnėjimu. „Viena iš aukštos stadijos civilizacijos pasekmių charakteriui yra individualios energijos atpalaidavimas“ (One of effects of a high state of civilization upon character, is a relaxation of individual energy) (Mill, 1966c, p. 439). Civilizuotus žmones autorius kaltina tuo, kuo romantikus kaltina Schmittas – pasyvumu. Konformizmas ir prisitaikėliškumas tampa civilizuotos visuomenės požymiu ir galima suprasti, kad Millui tai yra nepriimtinas egzistavimo būdas. Jo teorijoje civilizuotas, tad išsilavinęs ir moraliai išprusęs žmogus, kaip tik priešingai, vaizduojamas kaip aktyviai besireiškiantis išsiskiriantis pokyčių šalininkas. Toks aktyvumas aiškinamas kaip heroizmas, o tai jau romantinio veikėjo apibūdinimas. Tad Millis pasyviai žmonių visumai priešina romantinio herojaus (bet nebūtinai paties romantiko) savybes – norą ir pasirengimą aukotis, siekti vertingų tikslų ir veikti tai, kas galbūt skausminga ir didžiajai visuomenės daliai nepriimtina. Vienas didžiausių romantinių mitų – ištikimybė pačiam sau ir savo įsitikinimams, vadinasi, individuali laisvė ir nepriklausomybė nuo valdžios institucijų, viešosios nuomonės, kitų žmonių dominavimo ir spaudimo. Net pats Millis iš esmės kalba kaip tikras romantinis herojus savo žymioje kalboje Westminsterio rinkėjams (*Speech to the Electors of Westminster*), kur pabrėžiama būtinybė bet koku atveju išlikti ištikimam sau: „patekti į parlamentą kaip šios rinkėjų dalies ar to renkančiojo proto balso atstovui, tai įvykdant pinigų pagalba ar gudrybėmis, sakant viena, o turint omenyje ką kita (...) – to visai nelaikau garbe, o kaip tik gėda“ (to get into parliament as the representative of that portion of the electors or that part of electoral mind, which is to be got at by money – or which is to be reached by trickery – by saying one thing and meaning another (...) – this I regard as no honour at all, but a disgrace) (Mill, 1966k, p.

463-464). Taip smerkiamas individualizmą kaip išskirtinumą naikinantis politinis konformizmas, nes esminė Millio nuostata yra ta, kad politikoje turi dalyvauti geriausiai ir labiausiai tam tinkami asmenys, tad šioje vietoje jis individualizmą derina su racionalizmu.

3.1.3. Individualizuotas valdymas

Gray'us pastebi, kad individualizmo postuluojamas autonomiškas buvimo būdas įmanomas tik tada, kai egzistuoja turtinga viešoji kultūra (Žr. Gray, 1993, p. 309). O Millis kalba apie tokią visuomenę, kurią konkrečiai įmanoma apibūdinti kaip buržuazinę – joje klesti mokslai, menai ir t. t., žodžiu, egzistuoja ištisa pasirinkimų aibė. Laukinių žmonių santvarka, pvz. tokia, kokią Hobbesas vaizduoja egzistuojant iki visuomeninės sutarties sudarymo, progu autonomiškiems pasirinkimams ir individualistiniam egzistavimui nesuteikia. Iki-visuomeninė laukinė būseną, kurioje kiekvienas kovoja už save, yra toji, kurią reikia peržengti, norint tapti civilizuotu asmeniu, t.y. išsilavinusiu individu, galvojančiu ne tik apie savo gerovę, bet ir apie visų. Lyginant su laukinių bendruomenėmis, civilizuotas žmogus tikrai esąs aukštesnėje progreso stadijoje, kadangi pažengusi civilizacija individui leidžia naudotis intelektualine laisve ir plėtoti individualumą tokia linkme, kokia tik jis nori, o iš tokių individų susidariusi valdžia kaip tik ir reprezentuoja geriausios pasiekiamos valdžios formos egzistavimą.

Valstybę filosofas, nepaisant to, kad didelę svarbą teikia bendrojo gėrio sampratai, vis tik, kaip jau minėta, laiko individų visumą, taigi traktuoja ją atomistiškai. Geras valstybes visų pirma sudaro geri jas sudarantys individai. Veiksmas, kurį atlieka autorius, yra veiksmas nuo paskirų elementų iki juos sudarančios visumos. Vadinasi, „valdžia susideda iš žmonių atliekamų veiksmų; (...) kai žmonės pakyla aukščiau šio standarto, valdžia taip pat kokybiškai tobulės“ (government consists of acts done by human beings; (...) as the men rise above this Standard, so will the government improve in quality) (Mill, 1998, p. 207). Atomistinis Millio valstybės supratimas reiškia, kad individo faktorius yra lemiamas tinkamos valstybės sukūrimui. Individo faktorius savo ruožtu pažymi, kiek asmenys, gyvenantys valstybėje pasižymi intelektu, darbingumu, originalumu ir kitokiomis savybėmis, kurias autorius laiko svarbiomis gero gyvenimo kūrime. Kita vertus, vien tik valstybės piliečių kaip individų vertingumo neužtenka – reikia, kad ir iš kai kurių jų sudaryta valdžia pasižymėtų geromis savybėmis jau kaip bendras instrumentas, skirtas palaikyti reikalingą tvarką, bet ir užtikrinantis nuolatinį tobulėjimą.

Rinkėjas Millio teorijoje yra grynai individualus savos nuomonės valdymo atžvilgiu reiškėjas, tokiu būdu jis esąs (turėtų būti) autonomiškas, nuo niekieno spaudimo nepriklausomas mąstytojas. Ką rinkti, sprendžia tik jis pats. Kaip pažymi Jokubaitis būtent *asmeninio patyrimo* sureikšminimas yra svarbi romantinė idėja (Žr. Jokubaitis, 2005, p. 37). Tačiau ir šiame individualios valios

pasireiškime Millis suponuoja bendrojo gėrio tikslo siekimą. Rinkėjas balsuoja ne tik sau, bet ir dėl kitų, o tai reiškia, kad balsavimas yra ne tik teisė naudotis savo individualiomis nuostatomis ir autonomišku mąstymu apsisprendžiant dėl tinkamiausių valdžios veikėjų, bet yra ir tam tikra moralinė pareiga atsakyti į jam visuomenės suteiktą pasitikėjimą ir galvoti apie bendrąjį gėrį. Todėl balsavimas, kylantis iš individų, vis tik nukreipiamas į viešąją sferą kaip viešojo pareiga. Būtent dėl tos priežasties svarbu pasirinkti išmintingesnius asmenis nei pats rinkėjas, o tai reiškia – ir labiau save individualizavusius, ir racionalesnius. Tad faktiškai šioje srityje individualizmo ir racionalizmo principai nepasižymi vienas kito neigimu, o kaip tik papildo vienas kitą skirtingais aspektais.

Net rinkėjo santykis su savo atstovu Milliui yra individualus – grįstas veikiau ne partine ar klasine priklausomybe, o asmeniniu tapatinimusi bei asmeniniu pasitikėjimu, reiškiančiu, kad atstovas atitinka rinkėjo asmenines nuomones, individualias nuostatas valdžios tvarkymo atžvilgiu ir pasižymi charakterio garbingumu. Filosofas taip bando sugražinti Atėnų demokratijos personalumą – valdžioje yra tie žmonės su kuriais tave sieja asmeninis ryšys, bent jau atstovo žinojimas. Personalinis turinys Milliui svarbus, todėl, kad toks asmeninis žinojimas geriausiai gali padėti rinkti tinkamiausius žmones.

Individualizmas yra toks svarbus principas, kad Millis nori jį apriboti kuo mažiau, kaip išimti nurodydamas žalos darymo sąlygą: individas gali reikštis tiek, kiek jis nekenkia kitiems. Tačiau kadangi autorius griežtai panašių išlygų neapibrėžia, individualizmo plėtojimo siekis valdyje retkarčiais įgauna (ypatingai knygoje *Apie laisvę*) atsiribojimo nuo kitų pobūdį. Millis iš esmės labiau susidomėjęs individualiosios laisvės ribų praplėtimo problematika (pvz. diskusijų laisve) nei tų ribų nustatymo klausimu. Įdomiausia, kad ši individualios laisvės samprata valdyje siejama ne tiesiogiai su utilitarine didžiausios laimės teorija, mano Berlinas, kiek su žmogaus teisių idėja, į kurią įtraukiamos tolerancijos ir laisvės idėjos (Žr. Berlin, 1969, p. 180). Tad Berlinas suponuoja, kad individualizmo ir su tuo susijusios laisvės plėtojimas Millio darbuose apriboja utilitarines filosofo mąstymo tendencijas. Romantinėje „laimės“ termino versijoje, kurią naudoja Berlinas analizuodamas Millio darbus, laimė turėtų reikšti (bet kokių) savo norų realizaciją, taigi pilnutinę saviraišką, savirealizaciją ir individualizmo principo įgyvendinimą. Capaldi toks Millio mąstymo ypatumas, pasižymintis pabrėžtinu individualumo, išskirtinumo ir individualios laisvės kategorijų idealizavimu, reiškia, kad filosofas vis dėlto priskirtinas moraliniam libertarizmui, nes individuali laisvė tampa fundamentalia vertybe (o prievarta ir paternalizmas – atmestinais principais) (Žr. Capaldi, 1983, p. 4). Žinoma, toks Capaldi pareiškimas nesiderina su Milliui priskiriamu nuolatinio vieno liberalizmo korifėjų vaidmeniu. Be to, šis Capaldi pastebėjimas tinka labiau knygai *Apie laisvę*, nei *Considerations on Representative Government*, kur Millis nepasmerkia paternalizmo galutinai. Tačiau toks pastebėjimas vis dėlto leidžia libertarinę individualios laisvės sampratą sugretinti su

romantine, nes abiems pusėms laisvė yra individui integrali fundamentali ypatybė, perkeliama ir į kitas sritis – tarp jų ir į politinę.

3.2. Ekspresivizmo principas

3.2.1. Meno ir mokslo tiesų santykio problema

Ekspresivizmas yra labiau antroje Millio gyvenimo pusėje atrastas principas, jam visų pirma reiškias platoniskąją gėrio ir grožio sutapimo nuostatą, o tai reiškia, kad moraliniai principai gali būti išvesti iš grožio išraiškų. Menas veikia kilniausius žmogaus jausmus, todėl jis tampa vienu svarbiausiu įrankiu žmogui išreikšti save. Ekspresivizmas glaudžiai susijęs su menu. Kitas aspektas Millio ekspresivizmo koncepcijoje yra tai, kad grožio kūrimas vertinamas kaip svarbi kiekvieno asmens saviraiškos galimybė, tad jis siejasi su individualizmo principu. Trečias aspektas, kuris Millio teoriją atskiria nuo Apšvietos estetinių teorijų ir priartina prie Romantizmo yra tai, kad menas ir apskritai žmonių veikla laikomi pagal prigimtį emociniais, tad pagrindinis jo tikslas kaip tik ir yra emocijų žadinimas, žadinant ir moralines nuostatas. Ketvirta, Millis tiek etiką, tiek pvz. poeziją vadina menu, matydamas jų abiejų panašius pagrindus, o iš to kyla nemažai painumo. Dėl visų šių priežasčių Millio ekspresivizmas yra sunkiai pagaunamas ir identifikuojamas; tą trukdo padaryti ir svarba, kurią jis teikia. racionalumui dažniausiai interpretuojamam kaip bet kokios estetikos ir meno priešingybei. Šį Millio mąstymo nenuoseklumą kaip tik galima susieti su Apšvietos ir Romantizmo konfliktu, kurį Alvydas Jokubaitis įvardija kaip natūralizmo ir ekspresivizmo susidūrimą (Žr. Jokubaitis, 2004, p. 25).

Įdomu pastebėti, kad miliška ekspresivizmo versija primena XVIII a. pabaigos Herderio ekspresionizmą. Berlinas herderiškąją iki-romantinę versiją įvardija kaip doktriną, teigiančią, kad žmogiškoji veikla ir menas išreiškia individo ar grupės asmenybę. Ekspresionizmas grindžiamas tuo, jog žmonių darbai nėra tiesiog pagaminti objektai; darbas, kūryba esą gyvybingi bendravimo procesai (Žr. Berlin, 1976, p. 153 ir Berlin, 1999, p. 58) Taigi tai susiję su nuostata, kad kiekviena žmogiškosios saviraiškos forma tam tikra prasme yra meniška bei emocionali ir ši saviraiška yra žmonių prigimties dalis, todėl ekspresionizmas savo esme yra meniškas bei emocionalus. Panašiai romantines teorijas įvardija Tayloras, teigdamas, kad ekspresivizmas¹⁸ esąs savęs išreiškimas – išreiškiant vidinį polėkį, balsą ar impulsą (Žr. Taylor: 1989, 374). Tokia samprata pastebima ir pas Herderį, ir (beveik nesiskirianti) pas Millį konfrontuoja su XVIII a. klasicistine estetika. Pastarosios sampratos išreiškėjas Aleksandras Baumgartenas Apšvietos dvasioje estetika vadina mokslu apie juslinį pažinimą, taigi jau nuo pat pradžių matomi švietėjiškos ir romantiškos estetikos koncepcijų

skirtumai. Baumgartenui rūpi ne tiek menininko saviraiška, kiek tai, ar jis įgyvendina nurodymus, keliamus estetiniui kūriniiui – 1) paiso minčių tarpusavio darnos; 2) tvarkos darnos; ir 3) vidinės ženklų darnos (Žr. Baumgartenas, 1987, p. 138). Čia akcentuojama objekto grožio siekiamybė bei nurodomos taisyklės (romantikams apskritai atrodžiusios nesuderinamomis su meno kūrinio samprata), kaip tai būtų galima įgyvendinti. Viena motyvą iš XVIII a. Millis išlaiko – tai, kad menas turi būti Grožio įsikūnijimas. Švietėjams grožis dažnai siejasi pvz. su simetriškumu. Tačiau jiems klausimai, *kas* tą kūrinį pagamino ir *kodėl* yra nesvarbūs. Romantizmas tokią nuostatą stipriai pakoreguoja, akcentuodamas *kas* ir *kodėl* kuria. Ne tik objektas apsprendžia grožį, bet ir kūrėjo asmenybė, jo intencijos, sumanymai ir jo noras įvairiomis emocijomis atskleisti savo individualybę. Tad Millio koncepciją reiktų suvokti kaip praplečiančią švietėjų supratimus apie meną. Nors jis išlaiko platoniškąją gėrio-grožio sampratą (beje, kuri svarbi buvo ir romantinei teorijai), jo koncepcija linkusi į romantinio ekspresivizmo ir estetizmo pusę.

Atsisukdamas į estetinę koncepciją Millis modifikuoja griežtą savo tėvo bei Benthamo teorijų intelektualizmą, pagrįsta mokslinė metodika ir pradeda kalbėti jau apie kitokius dalykus – tokius, kurie neretai laikomi vienas kito antipodais. Šiuo atveju mokslo samprata Millio mąstyme pradeda priimti kitokias idėjas, savy jungiančias meno pasaulį ir jausmus. Tai yra romantinis filosofo mąstymo ypatumas, kuris pernelyg nestebina žinant jo žavėjimąsi Anglijos romantikais Coleridge'u ir Wordsworthu. Be to, nepaisant to fakto, kad Millio tėvas nerodė pernelyg didelio dėmesio menui, ir poezijai konkrečiai, o mokslines tiesas laikė kokybiškai vertesnėmis mąstymo išraiškomis, vienintelėmis vertomis „tiesų“ vardo, sūnus pripažįsta, kad vėliau atėjęs meno vertinimas neatsirado iš niekur. Pabrėždamas monumentalų tėvo įtaką savo intelektualiniam gyvenimui, jis prisimena, jog jo vaikystėje Jamesas Millis teigdavęs, jog kai kurie dalykai geriau išreiškiami poezija, nei proza, o tai Millio vyresniojo požiūriu yra tikras privalumas (Mill, 1993, p. 15). Šis pastebėjimas demonstruoja kelis dalykus: kad filosofas tikrai nebuvo atribotas nuo poezijos, tačiau dar svarbesniu faktu tampa tai, kad vyresnysis Millis poeziją (kaip ir apskritai visą meną) laikė tik retorikai ar kalbinei puošybai naudingą įrankiu. Poezijos reikalingumą tiesiogiai pažymi reali nauda, kurią ji teikia ir niekas daugiau. Taip nužymimas ir pertrūkis tarp mokslo ir meno, kaip doktrinų, paremtų hierarchiniu santykiu abiejų santykiuose, kur pirmoji yra žymiai pranašesnė už antrąją, kadangi leidžia susidaryti adekvatų pasaulio vaizdą, todėl antroji pirmajai turi paklusti, norint, kad ji išlaikytų nors kokį statusą.

Taigi Millis atskiria meną ir mokslą, nes šios sritys jam skiriasi savo charakteristikomis. Meno kitoniškumą žymi tai, kad jis pasižymi imperatyvia nuostata, o mokslas, priešingai, indikuoja. Meno ypatybė, skirtingai nuo mokslo, yra ta, kad taisyklės jame nėra tiesiogiai susiję su faktais. Kita vertus,

¹⁸ Šiame darbe naudojamas Tayloro ir Jokubaičio vartojamu terminu *ekspresivizmas*, apibūdinančiu romantinės teorijos ypatybes. Berlino vartojamas *ekspresionizmas* nepriimtinas, nes jis įprastinėje vartosenoje veikia asocijuojamas su XX

ir ši meno traktuotė gali pasirodyti kaip ganėtinai mokslinė, kadangi tokį Meno metodą, Millio manymu, naudoja Etika (o ją dėl savo neapibrėžtumo jis priskiria prie meno). Filosofas išskiria ir dar vieną meno interpretaciją, šį kartą kaip grynai anti-mokslinę, žyminčią poetinę sritį, bendruosius poetiškumo aspektus (Žr. Mill, 1966l, p. 334). Pirmoji meno interpretacija tada tampa labiau suderinama su moksliniais reikalavimais ir nuostatomis, nei antroji, kadangi pastaroji pasižymi ypatingu atitrūkimu nuo mokslinių standartų. Bet kokiu atveju, meno sritys (etika ar poezija) išreiškiamos kaip kokybiškai besiskiriančios nuo scientistinę terminologiją ir metodus naudojančių gamtos mokslų. Menas ir mokslas pasirodo kaip visiškai skirtingus tikrovės aspektus nagrinėjančios teorijos, kurioms sunku panėšėti vienai į kitą. Vis dėlto vardindamas skirtumus ir aiškindamas šių dviejų teorijų nebendramatiškumą, Millis stengiasi jų kardinaliai nesupriešinti manydamas, kad etika (ne poezija) turi remtis tam tikrais mokslo reikalavimais, jei nori būti pripažinta kaip mokslinė doktrina. Tokiu būdu autorius stengiasi bent jau etiką priartinti prie standartizuotų procedūrų. Kita vertus, aukščiausieji žinojimo principai nėra išskirtiniai žmogiškieji rodikliai; taip pat reikalingi ir aukščiausieji elgesio standartai, pagal kuriuos vertinamas žmogus ir jo veikla, o tai dalinai atskleidžia poezija.

Kaip ir individo – visuomenės atveju, taip ir mokslinio – meninio metodo ryšių atveju, mėgiamiausia Millio strategija yra sintezė. Bet toks derinimas palyginti be galo mažai svarstomas ir apmąstomas tada, kai Millis kalba apie antrąją meno interpretaciją (susijusią su poetine sritimi), kur tiesioginis dialogas su mokslu iš esmės nebūtinai, taip pat dažnai šio dialogo vengiama. Etikos (kaip meno sritis) gali sušvelninti savo santykius su mokslu, retkarčiais įstengdama savo pastebėjimams suteikti mokslinės formą, jei jau ne turinį, o poezija (galima spręsti, kad ir vaizduojamieji menai) nuo mokslo skiriančio atstumo panaikinti beveik negali. Kai turima omeny poetinė interpretacija, Millis nebando dirbtinai jos susieti su mokslu, todėl ja gėrimasi kaip esme išreiškiančia *Kitą*. Į etiką jo požiūris, beje, irgi panašus, kadangi jai priskiriamas nemoksliskumas (neatitinka mokslinio tyrimo reikalavimų), tad jo konstatacija tokia: „Meno taisyklės (...) yra dėl to visada netobulos“ (The rules of art (...) are therefore always imperfect) (Ten pat, p. 347).

Bet kad netobulos, nereiškia, kad blogesnės ir tai ryškus Millio mąstymo nukrypimas nuo Apšvietos doktrinų įtakotų tėvo ir Benthamo teorijų. Tai nebendramačiai dalykai, todėl vienodų standartų taikymas yra absurdiškas. Apšvietos filosofijoje grožinė literatūra arba vaizduojama kaip gamtos mokslui pagal įvairius parametrus neprilygstanti, nepilnavertė išraiškos forma, arba kaip ta sritis, kurioje taip pat galima bandyti pritaikyti moksliniam tyrimui keliamus reikalavimus, pvz. nuoseklumą, tvarką, etc. Pirmojo Apšvietos požiūrio šalininkas Jeremy Benthamas kaip tik yra žymus posakiu „visa poezija yra iškraipymas“ (*all poetry is misrepresentation*), kadangi ji niekaip nesisieja su tiesos radimo idealu – „tiesa, bet kokios rūšies tikslumas yra pražūtingas poezijai“ (truth,

a. pradžios meno srove, nei su Romantizmu.

exactitude of every kind is fatal to poetry) (Bentham, 2006). Millis maištauja prieš tokias Apšvietos mąstymo tradicijas manydamas, jog poezija yra visiškai kitokios prigimties dalykas nei mokslas. Ir iš jos apibrėžties negalima eliminuoti tiesos radimo tikslo, kadangi poezija tiesą randa, tik kitokią, dėl to ši bei mokslo sritis neturėtų kėsintis į viena kitos teritorijas, ką pamėgę buvo švietėjai. Poezijos tiesa reiškia, kad koks nors objektas apibūdinimas ne tokiu būdu kaip tai daro mokslininkai (išskirdami savybes, analizuodami jų sąveiką su aplinka ir pan.). Taip Wordsworthas akcentuoja, kad vien racionalaus proto nepakanka, reikia „išugdyti daugiau nei vien samprotaujantį protą/ Ir nuspalvinti tamsius gyvenimo debesis tekančios saulės spinduliais./ Vaizduotė yra toji šventa galia“ (to elevate the-more-than-reasoning Mind/ And colour life's dark cloud with orient rays./ Imagination is that sacred power) (Wordsworth, 1999). Vadinasi, kūrėjui svarbu ne tiek išorinės objekto savybės (kurias išsamiai nagrinėja mokslininkai), kiek subjektyvūs vidiniai išgyvenimai. Taigi Millis propaguoja ekspresivistinę poezijos ir apskritai viso meno teoriją bei kontekstualią meno tiesos sampratą.

Millis dažnai vienodai žvelgia į abi tiesos ieškojimo sampratas – mokslinę ir meninę, laiko jas vienodai tinkamomis skirtingų Tiesos aspektų nagrinėjimui. Autoriaus pagrindinis tikslas – stengtis jas derinti taip minimizuojant konflikto galimybę. Galų gale, Millis pažymi, kad visi dalykai pasižymi dviem aspektais – meniniu (kurį išreiškia misticismo kalba) bei moksliniu (išreiškia logikos kalba). Millio požiūriui, kad meniniai ir moksliniai dalykų aspektai nebūtinai turi konfliktuoti, daug įtakos turėjo Wordsworthas bei Shelley, šiuos elementus bandę jungti savo poezijoje. Schilleris taip pat pažymi: „Jums nėra ko bijotis, kad iškils pavojus realybei ir tiesai, jei kilni estetiškos regimybės sąvoka (...) taps visuotinai priimta“ (Schiller, 1999, p. 143). Ir Milliui abi sritys – mokslinė ir meninė – gali produkuoti išvadas, papildančias viena kitą. Net ir progreso idėja, kurią autorius vaizduoja kaip visų pirma paremtą racionaliais pagrindais, negalėtų būti vadinama siekiamu idealu, jei joje neslypėtų reikalavimas lavinti ir plėtoti jausminius bei meninius gebėjimus.

4.2.2. Pasaulio poetizacija

Turint omenyje Apšvietos doktrinų pobūdžio Millio auklėjimą ir susiklosčiusias pažiūras, nekeista, kai jis pripažįsta, jog „tarpe kitų dalykų natūralus rezultatas buvo poezijos, ir apskritai vaizduotės, kaip žmogaus prigimties elemento, neįvertinimas“ (naturally resulted, among other things, an undervaluing of poetry, and of Imagination generally, as an element of human nature) (Mill, 1993, p. 75). Filosofas labai aiškiai leidžia suprasti, kad meninės sferos bei su tuo glaudžiai besisiejiančios jausminės sferos apribojimas neleido įvertinti žmogiško suvokimo sudėtingumo ir įvairiapusiškumo. Toks neįvertinimas tampa suprantamas, žinant jau minėtą Benthamo posakį *visa poezija yra iškraipymas*, t.y. kitoks žanras nei mokslinis stilius, turintis kitokias priemones bei tikslus nei

poezija. Tada iš Benthamo ir kitų utilitaristų perspektyvos poezija tampa pripažįstama kaip netobulas, neįgalus gyvenimo tikrovės nusakymas, nieko bendra neturintis su tuo, kas teisinga, realu ir patikrinama. Iš Apšvietos mąstymo perspektyvos poezija atrodo kaip didžiausia fikcija, vedanti į paklydimą. Tarkime, Baumgartenas įsitikinęs, kad „poetų pasaulyje yra tam tikra labai plačiai nusidriekusi sritis chimėrų, prasimanymų, neturinčių jokios metafizinės tiesos, kuri glūdėtų jos objektuose“ (Baumgartenas, 1987, p. 146). Tad Millio „šuo“ į kitokio mąstymo erdvę, romantinės perspektyvos priėmimą reiškia, kad ne-mokslinė sfera pripažįstama svarbia žmogiškojo gyvenimo dalimi, neatsiejama nuo tikslios to gyvenimo analizės. Todėl filosofas savo ankstesnį poezijos suvokimą vadina klaidingu: „Buvau visiškai aklas jos, kaip priemonės ugdančios jausmus, vietai žmogiškoje kultūroje“ (I was wholly blind to its place in human culture, as a means of educating the feelings) (Mill, 1993, p. 76). Nors poezija neprilygsta mokslui kaip gamtos dėsnio pažinimo mechanizmas, tai nereiškia, kad ji nėra vertinga, tiesiog ji atspindi kitokius aspektus, kurių mokslinė metodika nesugriebia.

Taigi nesunku pastebėti, kad daugiausia Millio dėmesio iš visų meno sričių susilaukia poezija, kurioje jis kaip pagrindinį faktą išskiria jausminio prado dominavimą. Poezijos tikslas – kuo tikresnis jausmo, egzistuojančio pas kūrėją reprezentavimas (Žr. Mill, 1966i, p. 423). Millis, kaip ir romantikai, skiria tikrą poeziją nuo netikros remdamasis jau minėtu svarbiu ypatumu – aiškinimusi, *kodėl* poetas kuria. Filosofas nenori sutikti su menininko kaip amatininko koncepcija ir mano, kad pinigai, kitos materialiosios gėrybės poeziją naikina (panašiai mąstė dauguma romantikų, tarp jų - Schilleris, manydamas, kad *nauda* yra didysis stabas, naikinantis talentus, Žr. Schiller, 1999, p. 27). Tad poezija iškyla kaip autonomiško mąstymo ir jausmo sritis, kurioje rinkos dėsniai, visuomeninio elgesio normos netenka reikšmės; su poezija jos neturi nieko bendra ir net jai prieštarauja. Taip gimsta romantinio kūrėjo, kaip aukščiau nei praktiniai reikalai žvelgiančio asmens, įvaizdis prieštaraujantis XVIII a. estetinėms ir filosofinėms teorijoms¹⁹. Ekonominiai santykiai neturi daryti įtakos poeto kūrybai, kadangi ekonominė ir poetinė erdvė nebendramatės. Poezija savo pranašumą kaip tik ir išsaugo per atsiribojimą, nes taip išsaugoma autonomiškumo idėja leidžianti apmąstyti Grožį atskirai nuo kasdienių reikalų ir sieti jį su idealiomis moralės sampratomis. Poezija suvokiama kaip idealybės sfera, kuri neturi būti inspiruojama pragmatinių motyvų. Tikram poetui „poezija yra apimantis principas. Visiems kitiems poezija yra kažkas pašalinio ir prievartinio“ (poetry is a pervading principle. In all others, poetry is something extraneous and superinduced) (Mill, 1966i, p. 425). Kaip matyti, šioje vietoje vėl naudojamos meno (ir konkrečiai, poezijos) kaip vidinių galių išraiškos sampratos, taigi ekspresivistinės meno teorijos.

¹⁹ Poeto figūra Romantizme yra centrinė ir jos išskirtinumą akcentuoja daugybė romantikų. Pvz. Shelley pažymi, kad poetai ne tik kuria kalbą, muziką, šokio meną, architektūrą, bet ir teises institucijas ar pačią pilietinę visuomenę (Žr. Shelley, 2006). Kitaip tariant, poeto figūra įgyja ypatingą vaidmenį; ji vaizduojama beveik kaip antgamtinė. Tokias

Pagrindinis poezijos privalumas ir yra tai, kad daugiausia įvairių jausmų turintys asmenys geba šiuos jausmus išreikšti individualizuodami save, o visuomenei suteikdami kitokio matymo (ir mąstymo) perspektyvą. Sekdamas romantine tradicija, Millis menininką laiko šiek tiek atsiribojusiu nuo visuomenės žmogumi ir tai vyksta dėl jau minėto autonomiškumo siekio. Jam nereikia pritarimo; svarbiausias motyvas poetui kuriant poeziją yra saviraiška. *Poetizacija* pasireiškia per estetinį konfliktų vykstančių empiriniame pasaulyje perkūrimą, o tai vėliau perkeliama į aukštesnę, emociškai tenkinančią harmoniją. Ir čia Millio požiūris į romantinę poeziją skiriasi nuo Schmitto, kadangi pirmasis mano, kad tikra poezija pateikia giliausių išvalgų ir skatindama jausmus, skatina gilesnį supratimą²⁰. Schmittas, priešingai, mano, kad Romantizmui būdingas ne gilus turinys, o greičiau – žodžių ornamentika, nevaržoma substancinio turinio, todėl tokia poezija būtų prilygintina oratorystei, retorikai.

Aiškesnės Millio mintys apie poetų prigimtį ir jų poezijos lygmenį atsispindi jo esė *Konservatyvūs ir liberalūs poetai* (*Conservative and Liberal Poets*). Nors esė pabaigoje filosofas padaro išvadą, kad reikalingi abu poetų tipai ir žmonija daugiausia gautų iš jų derinimo, vis tik simpatijos orientuojamos link liberalaus poeto ir tai (pavadinimo parinkimas ir simpatijų rodymas) neatrodo keista, žinant autoriaus politines ir filosofines pažiūras. Iš esmės toks poeto tipas labai primena tai, ką būtų galima pavadinti romantinio poeto idėja – jo kūryboje vertinamas kovos ir veiksmo heroizmas; pabrėžiama visomis kryptimis besiskleidžianti žmogaus valia; norima pakeisti supančią aplinką; neišskiriama aiškios linijos tarp gėrio ir blogio; akcentuojamos ne pareigos, o emocijos ir jausmai; gamta vaizduojama santykyje su individu (Žr. Mill, 1966d, p. 426-428). Milliui bene svarbiausia tai, jog šis poeto tipas (dominuojantis romantiniame supratime apie kūrybą) gali peržengti leistinumą, t.y. įvairių normų ir taisyklių, vadinasi, standartiškumo ir cenzūravimo ribas. Panašiai kaip reikalinga nuomonių įvairovė iš kurių kiekvieną reikia išklaudyti, kadangi ji galinti pasiūlyti puikių išvalgų, taip ir menininkas negali savęs cenzūruoti, net jei jo poetinė išvalga nepriimtina valdžios institucijoms, visuomenei, kadangi tokiu būdu gali būti slopinami veikiausiai gilūs pastebėjimai.

Tad poezija (ir religija) „perteikia tą patį poreikį išpūdingesnėms ir nuostabesnėms (nei tai, kad įgyvendinama žmogaus gyvenimo prozoje) idealioms koncepcijoms (supply the same want, that of ideal conceptions grander and more beautiful than we see realized in the prose of human life) (Mill, cit. pg. Alexander, 1966, p. 190). Poezija tampa viena svarbiausių priemonių realizuoti neišsenkančias galimybes, nes pagrindinis jos įrankis – vaizduotė²¹.

išvadas romantikams leidžia padaryti jų įsitikinimas, kad poetas kaip išskirtinė asmenybė, suspenduodamas baigtinumą prisiliečia prie amžinybės ir begalybės sferų.

²⁰ Panašiai mąstė ir nuolat Millio minimas Wordsworthas, kuriam poezija esanti visokio žinojimo pagrindas ir tikrai negali būti prilygintina žodžių ornamentikai (Žr. Jenkins, 2000, p. 124).

²¹ Čia įdomiausias Rorty pastebėjimas, kad poetizacija nepakenktų ir Apšvietos doktriną ikūnijančiam liberalizmui. Rorty, kaip postmodernisto, siekis yra liberalią teoriją poetizuoti, vadinasi taip nurodoma į romantinės doktrinos, įtakojusios postmodernų judėjimą, ypatumus. Filosofas teigia, kad liberalizmas turi būti poetizuotas, o ne Apšvietos dvasia

Millį nuo romantikų skiria tik tai, kad jam svarbu, kas poezijoje yra pasakoma, ne tik *kaip*. Poetizacija numato tobulą turinį, o turinys jam yra aukštesnės kokybės kūrinio savybė nei forma. Tai nėra keistas estetinis nusistatymas prisiminus jo nuostatas moksle. Taip gilaus turinio reikalavimas tampa esminiu reikalavimu kūrybai, mažiau dėmesio kreipiant į stilistines išraiškos priemones.

Dėl tos pačios priežasties, pasaulio poetizacija, pati poezija neturi turėti nieko bendra su retorika. Pastarosios tikslai kitokie – ne atskleisti vidinio poeto pasaulio sudėtingumą, o raginti ir judinti klausančius asmenis, stengiantis aiškiai pakeisti įsitikinimus ir priversti veikti. Dėl to retorika irgi nėra tikrasis menas, taip kaip jį supranta Millis, nes formali išraiška čia nuo pat pradžių yra pirmesnė už mintį²².

4.2.3. Jausmų ir moralės ryšys

Schmittas Romantizmą vaizduoja kaip estetinį sąjūdį ar judėjimą, kuriame estetiniai motyvai laikomi viršesniais už bet kokius kitokius, pvz. socialinius. Tokiu būdu jis kiek susiaurina šio judėjimo esmę, kadangi nemaža grupė autorių mano, jog estetiniai motyvai šiame sąjūdyje nėra vieninteliai, kuriais domisi romantikai. Jei estetizuojamos atskiros kultūros sritys, tokios kaip religija ar politika, dar nereiškia, kad atmetami kiti faktoriai. Tarkime, moralinis veiksnys ir moralumo visuomenėje refleksija buvo pastebima nemažai autorių darbuose (Hugo, Wordsworthas). Milliui taip pat estetinis Grožio elementas savy turi talpinti moralinę dimensiją, kadangi pastaroji yra būtinas gero meno elementas. Todėl autorius šiek tiek sušvelnina romantiškąją Grožio bei Meno Kūrinio kaip aukščiausių žmogiškosios veiklos pavyzdžių koncepciją, kurios, beje, laikėsi ir Goethe.

Bene svarbiausias momentas, išplaukiantis iš vaizduotės išaukštinimo Romantizme yra suabejojimas objektyvumo principu arba objektyvumo suestetinimas – „dar kartą žmoguje aptikau pasigėrėjimo, grynos vaizduotės ir meilės objektą“ (I found/ once more in a Man an object of delight,/ Of pure imagination, and of love) (Wordsworth, 2005). To suabejojimo pasekmė – gyvenimo subjektyvizacija ir individualizacija, asmeninės patirties iškėlimas prieš racionalizuotą objektyvų patyrimą, kuriuo naudojasi Apšvietos mokslininkas, tyrinėdamas gamtą ir visuomenę. Objektyvius mokslinius metodus keičia subjektyvi, nuo kiekvieno atskiro individo priklausanti vaizduotė. Pasaulis tampa ta vieta, kur plėtojasi jos veikimas. Bet nereikia manyti, kad romantinis

racionalizuotas ar sumokslintas, tad stipraus poeto samprata yra labiau vertinama nei mokslininko ar logiko (Žr. Rorty, 1999, p. 53).

²² Retorika, kaip poezijos priešingybė, Milliui, kaip ir romantikams, nepriimtina dar ir todėl, kad jos raginamasis pobūdis yra ne jausminio prado raiška, o tam tikras apskaičiavimas turint omeny įvairiausių tikslus, kuriuos išsikelia kalbantysis. Retorikoje slypi didelė manipuliacijų viešąja sąmone galimybė ir tą puikiai išnaudoja valdžia. Dėl to beveik neįmanoma palyginti romantikų vertinamos poezijos ir XVIII a. vertintos retorikos sampratų (Baumgartenas retoriką laiko tokiu pat menu kaip ir poezija ar muzika), nes jos abi sunkiai suderinamos, besiskiriančios tikslais, panašios tik žodine raiška. Poezija, priešingai nei retorika, savy talpina moralinį tikslą išskleisti žmogaus prigimtį.

subjektyvizmas yra grynoji Apšvietos objektyvizmo antitezė. Romantizme visai natūraliai buvo laikomasi nuomonės, kad šiuos du dalykus reikia derinti (kaip kad Millis derina mokslų objektyvumą ir žmogaus dvasios subjektyvumą); tokį požiūrį išreiškia ir Coleridge'as manantis, kad žinojimas yra tiek objektyvus, tiek subjektyvus, tad neįmanoma nuspręsti, kuris elementas pirmesnis (Žr. Coleridge, 2006, p. 255) – beje, Gallet mano, kad Coleridge'as ir Wordsworthas tam tikru atžvilgiu buvo įsipareigoję Apšvietos idealams (Žr. Gallet, 2002, p. 20). Bet kadangi vaizduotė vis tik yra lemiamas veiksnys pasaulio suvokimui, ego tampa galutiniu metafiziniu autoritetu, pagrindiniu sprendėju. Ši nuostata, kad už subjektyvią vaizduotę valdantį ir savaip pasaulį suvokiantį individą nėra nieko aukščiau, sudaro romantinio ego esmę. Būtent individualaus subjekto emocinis gyvenimas nulemia realybės suvokimą, teisingumo (tai, kas teisinga ir kas ne) sampratą. Ir nors Millis atmeta kraštutinį subjektyvumą kaip siektiną tikslą, emocinės patirties akcentavimą ir menui, ir pačiam gyvenimui jis priima. Toks supratimas turi tiesioginės įtakos jo etikai, bet ne kaip emotyvizmo postulavimas, o kaip įsipareigojimų, atrandamų per stiprių emocijų veikimą akcentavimas. Moralės ir jausmų ryšyje svarbiais tampa du momentai: autonomiškas pasirinkimas bei individualumo raiška, kurie taip susieja autoriaus utilitarizmą (kadangi taip akcentuojami aukštesnieji malonumai) su jo ekspresivizmu.

Emocionalumo akcentavimas atrodo keistas prisiminus Millio auklėjimą. Tėvas Millio prisiminimuose užima Apšvietos idėjų propaguotojo poziciją ir iš esmės nekreipia dėmesio į tokį objektą kaip žmogaus jausmai, ką Millis jaunesnysis vadina pastarųjų neįvertinimu arba jų tikrosios reikšmės individų gyvenimams nepripažinimu, dėl to nemažu nuostoliu pilnutiniam ir visapusiškam pažinimui. *Autobiografijoje* (Žr. Mill, 1993, p. 74 - 75) prisimenama, kad tėvas buvęs net įžeistas tos reikšmės, kurią jausmams suteikia kai kurie žmogiškojo elgesio aiškintojai, laikydami juos veiklos pagrindu. Tokiu būdu jausminė dimensija apskritai išstumama iš Millių mąstymo, vietoj to akcentuojant *īrodymus* bei *īnteresus*, taigi pasitelkiant Apšvietos ir utilitarizmo terminologiją. Jausminis pagrindas ankstyvuojų Johno Stuardo Millio gyvenimo periodu apskritai eliminuojamas, jei kalbėtume apie jo pažiūras ir propaguojamą teoriją. Toks jausmų vertinimas suprantamas turint omeny reikšmę, kurią Millis teikia žmonių racionalumui ir žmonijos pažangai. Apšviestas intelektas tuo metu turi didesnę galią nei jausmai, kurie dažnai būna savanaudiški, todėl intelektas turėtų būti vertybiškai pranašesnis ir hierarchiškai aukštesnėje pozicijoje nei jausminės struktūros, kadangi galįs galutiniame rezultate suteikti daugiau naudos.

Tačiau vėlesni jaunesniojo Millio darbai nukrypsta nuo beatodairiško Apšvietos mąstymo priėmimo ir parodo, kad jausmų ir moralės ryšys siejamas neriboto vaizduotės veikimo yra svarbus gyvenimo aspektas. Filosofas perima vaizduotės, kaip kuriančiojo ir jausmingumą skatinančio prado, įvertinimą. Daugiausia apie ją jis kalba istorijos, meno perspektyvoje, tačiau galima suprasti, kad išlavinta vaizduotė ir mokslininkui padeda giliau išvelgti problemų savitumą ir rasti geriausius

sprendimus. Kaip vaizduotę gerai išnaudojančius individus Millis vadina ne tik menininkus, bet ir tokią asmenį kaip Carlyle'as, kuris jau būtų pavadintinas mokslininku. Carlyle'o propaguojamas romantinio istorizmo principas reiškia ne ką kitą, o puikų vaizduotės veikimą. Tad vaizduotė yra ne tik jausmingumo ir moralumo šaltinis, suteikiantis progų išplėsti žmogiškojo suvokimo ribas, bet *kitokio* pažinimo (ne empirinio) įgijimo pradžia. Alexanderis pastebi, kad apskritai Milliui žinojimas tampa vertybe tik tada, kai jis yra pagrįstas kilniais jausmais, o ne vien protu; vadinasi kaip poetinis, moralinis, o ne grynai mokslinis žinojimas (Žr. Alexander, 1966, p. 172). Tokią traktuotę galima pateisinti tuo, kad poetinis žinojimas beveik automatiškai indikuoja *moralinę dimensiją*, o vien mokslinis žinojimas šito nesugeba, nors kaip priemonė kokiam nors tikslu yra be galo efektyvus. Tayloro įsitikinimu, romantinės doktrinos, ir konkrečiai ekspresivizmo svarbumas slypi tame, jog ištrinama riba tarp etikos ir estetikos (Žr. Taylor, 1989, p. 373). Rosenas, jau aptardamas Millio teoriją pastebi, kad Milliui žmogiškos laimės koncepcija reikalauja aukštų dorovinių standartų – ir šie standartai pasiekiami ne tiek proto, kiek jausmų pagalba, tokiu būdu paryškinant aukojimosi ar pareigos reikšmingumą (Žr. Rosen, 2004, p. 185). Dėl šios priežasties Millį labai lengva atskirti nuo pozityvizmo mokyklos, nes jam žinojimas niekada nebūna išimtinai instrumentinis. Poezijos pateikiamas žinojimas, priešingai, pasižymi moraline dimensija be kurios individų laimė nebūtų pasiekama.

Kaip matyti, moralumo ir jausmų susidūrimo meno erdvėje esminį vaidmenį vaidina vaizduotė. Vaizduotės funkciją Millis apibūdina per priartėjimą prie moralinio idealios būtybės pavyzdžio (Schilleriui tai reiškia, kad „vaizduotės sparnais žmogus palieka ankštas dabarties užtvaras, kuriose užsidaręs grynas gyvuliškumas“ (Schiller, 1999, p. 126). Vaizduotės funkcijai priklauso ne tik grožio, bet ir moralumo atskleidimas. Pastarasis aspektas gali remtis vien tik vaizdiniais su tikrove neturinčiais nieko bendra, tačiau geras menininkas sugebės padaryti taip, kad net ir fikciniai vaizdiniai moraliai tobulins. Panašia tendencija pasižymi Schillerio svarstymai, kur teigiama, kad meno kūrinį lavinami jausmai yra tarpinė grandis tarp prigimtinės būklės ir moralinės būsenos.

Meniui Millis priskiria ir edukacinę funkciją, kadangi mano, kad taip ugdomi jausmai bei tobulinamas gėrio supratimas. Aspektas, kuris Millio utilitarizmą suartina su Romantizmu yra tai, kad filosofas ne vienoje vietoje pabrėžia, jog gamtos mokslų procedūros, nors ir kokios geros bebūtų, nebelabai tinka tirti moraliniams argumentams, meno principų tyrimui ir pan. Tad, kaip ir romantikai, jis mano, kad matematiniai įrodinėjimai nėra galutinio, pasaulį apibrėžiančio pobūdžio. Matematiniai, geometriniai įrodinėjimai neaprepia komplikuočių, nevienareikšmių, daugiaprasmių dalykų, kadangi siūlo tik ganėtinai siaurus atsakymus, problemų sprendimus. Romantizmo dvasioje Millis teigia: „Su

galutiniais tikslais susiję klausimai tiesiogiai neįrodomi“ (Mill, 2005, p. 11), tačiau nuo to jų reikšmingumas nė kiek nenukenčia²³.

Vadinasi, pirminis meno apibrėžimas remiasi jausmų dimensija ir jausmingos (ne vien tik mąstančios) žmogaus esmės samprata. Mene Millis akcentuoja ir jo moralumą taip išlaikydamas platoniskąją gėrio – grožio vienovės koncepciją. Geras menas jam tiesiogiai susijęs su žmogaus gerinimu (tokia intencija pasižymi ir romantinė Wordswortho ir Shelley poezija). Grožio supratimas ir gėrėjimasis meno kūrinys reiškia elgesio sutaurinimą – „beje, egzistuoja natūralaus artimumas tarp gerumo ir Grožio kultivavimo, kai tai yra tikras kultivavimas, o ne paprasčiausias nenukreiptas instinktas. Tas, kuris sužinojo, kas yra grožis, jei jis doro būdo, trokš jį realizuoti savame gyvenime“ (there is, besides, a natural affinity between goodness and the cultivation of the Beautiful, when it is real cultivation, and not a mere unguided instinct. He, who has learnt what beauty is, if he be of a virtuous character, will desire to realize it in his own life) (Mill, 1966f, p. 417). Tokiu būdu Millis meno sritį išskiria kaip kilninančią žmogaus prigimtį, nes savo dėmesį pirmiausia skiria emocionaliam grožio reflektavimui. Toks požiūris atitinka romantikų koncepcijas apie išskirtinį Grožio kultivavimo ir žmogaus prigimties tobulinimo ryšį. Nors filosofas yra geresnės nuomonės apie Grožio kultivavimo ir moralės ryšį nei buvo dalis romantikų, vienas dalykas tikrai juos visus vienija – mintis, kad menas kaip niekas kitas priartina prie idealybės srities ir įkūnija žmogiškojo gyvenimo tobulybę.

Tačiau nors ir neslėpdamas savo simpatijų naujai jo teorijoje atrastoms „emocijoms“ ir „jausmams“, Millis netampa radikaliu romantiku vien dėl to, kad šiuos dalykus stengiasi sutaikyti su tam tikra scientistine terminologija, leidžiančia išlaikyti ir meninės, ir mokslinės kalbos validumą. Todėl tvirtinama, kad emocijos nežymi mokslinio paklydimo ar nepagrįstos iliuzijos, bet yra tam tikros rūšies faktas, toks pat tikras, kaip ir materialių daiktų savybės. Taigi jausmai, emocijos, galima sakyti, tampa ekvivalentiškais mąstymo objektais. Žvelgiant iš XVIII a. pozicijos, toks požiūris būtų pavadintinas racionali, tačiau romantinėje perspektyvoje didelio skirtumo tarp emocinių būsenų ir išorinių objektų būsenų nedaroma.

4.3. Pliuralizmo principas

4.3.1. Identitetų ir vertybių įvairovė

Pliuralistinis Millio teorijos aspektas atsiskleidžia per jo įsitikinimą pamatinės pasaulio įvairovės buvimu – tai yra svarbus romantinis įsitikinimas. Realybė sudaryta iš daugybės skirtingų būtybių ir

²³ Kita vertus, Millis išlieka ištikimas savajai utilitarinio racionalizmo versijai. Tokią dilemą, kilusią dėl galutinių tiesų neįrodomumo filosofas sprendžia gana paprastai: nors ir pripažįsta, kad tiesioginių įrodymų čia rasti ir pateikti neįmanoma, tai nereiškia, kad tokia teorija iš karto tampa neracionali. Šiuo požiūriu, Millis vis dar lieka ištikimas tam tikriems Apšvietos idealams.

reiškinių, todėl skirtingumo ir įvairovės nereikėtų riboti, o kaip tik skatinti. Tai aiškiai romantinis motyvas: pvz. Shelley pažymi, kad „žmogus yra instrumentas per kurį veržiasi tarsi besikeičiantis vėjas, eilė išorinių ir vidinių išpūdžių“ (Man is an instrument over which a series of external and internal impressions are driven, like the alternations of an ever-changing wind) (Shelley, 2006). Galima pastebėti, kad Millio pliuralizmas yra ir epistemologinis su racionalumu besisiejantis principas (bene labiausiai pasireiškiantis įrodinėjant nuomonių įvairovės principo reikalingumą), kuris remiasi teze apie žmogaus proto netobulumą ir nesugebėjimą apsispręsti dėl galutinių tiesų bei vertybių. Sudėtingesnė yra ontologinė pliuralizmo versija, kuria teigiama, kad skirtingi veiksmai ir sprendimai gali būti teisingi, ir tuo pačiu metu nebendramatiškai vienas kitam. Šios versijos suderinamos su Basilio Mitchello daroma perskyra tarp „seno“ ir „naujo“ liberalizmo. Pastebėtina, kad Millis daugiau laikosi pirmosios pliuralizmo versijos, bet neatmeta ir antrosios, kurią daugiausia nagrinėja aptardamas žmogiškųjų indentitetų įvairovę ir, iš dalies, skirtingas vertybes. Iš to ir kyla Millio nepasitikėjimas standartizacija bei cenzūra. Ši teorija reiškia, kad pripažįstamos iš esmės visos kultūros, visuomenės grupės (ir ypač mažumos), skirtingiausi individai ir įvairiausios jų pažiūros. Tokiu būdu pliuralizmas tampa suderinamas su individualizmo ir ekspresvizmo principais, atskleidžiančiais romantinę autoriaus mąstymo pusę. Kartu tai pradeda prieštarauti jo idėjoms, kuriose pabrėžiamas universalizmas. Panašų universalizmo ir vertybinio pliuralizmo konfliktą Gray'us pastebi daugelyje liberalių teorijų. Pirmasis principas jam siejasi tiesiogiai su Apšvieta, o antrasis pažymi anti-Apšvietą (Žr. Talisse, 2002, p. 445 – 446). Vadinasi, nepaisant to, jog Gray'ui Millio, kaip paradigmatinio liberalo, teorija yra Apšvietos pobūdžio, pats Gray'us netiesiogiai patvirtina, kad pliuralizmas esąs anti-švietėjiškas; todėl šiuo atveju labai parankus nagrinėti romantines įtakas Millio mąstyme.

Pliuralizmo įvertinimui įtakos padaro Benthamo idėjų permąstymas. Millio santykis su Benthamo teorija yra gana savotiškas. Jaunystėje priklausęs pasekėjų būreliui, vėliau savo utilitarizmą ji koreguoja, nukrypdamas nuo pradinių savo mokytojo sumanymų. Millio svarbu, kad Benthamo teorija remiasi moksliniu pagrindu ir nors mokinys šį pagrindą išlaiko, jam suteikiamas kitoks turinys. Savo mokytojo principams jis suteikia švelnesnę formą. Beatsiveriančios įvairovės neįmanoma taip lengvai pažinti, suklasifikuoti, išdėstyti į lentynas. O jei tai padaroma, reikia stengtis, kad klasifikacija nevirstų standartizacija – variacijų ir atsitiktinių dalykų eliminavimu, viską palenkiant suprantamam modeliui.

Kontekstualumo neatmetantis Millis kaip didžiausią Benthamo defektą įvardija „jo nepakankamą kitų žmonių minčių išmanymą ir jų pripažinimą“ (his insufficient knowledge and appreciation of thoughts of other men) (Mill, 1998, p. 431). Moksliniai pagrindai jo neapsaugo, kaip įsivaizduoja Millis, nuo klaidų. Viena svarbiausių pastarajam autoriui atrodo esanti impulsų bei jausmų

neįvertinimas bentamiškajame utilitarizme. Vien proto pateiktais interesais paremta interpretacija nuskurdina žmogaus supratimą, kadangi be galo susiaurina galimybių aibę. Viena iš kritikų, kurią Millis paskiria Benthamui yra tai, jog pastarasis nekreipia dėmesio į istorinį kontekstą. Benthamas, kaip ir daugelis švietėjų, mano, kad žmonija iš esmės yra vienoda visur ir visada, patiria tuos pačius norus, o skirtumus tarp įvairių visuomenių politinės tvarkos ir institucijų atžvilgiu priežastis yra nusimanymo stoka (Žr. Ten pat, p. 443). Taip prikišamas istorinis „aklumas“, kuriuo švietėjus kaltino romantikai – į istorines bendruomenes žvelgti tik iš savos, civilizuoto europietiško pasaulio perspektyvos. Vadinasi, nepaisant švietėjiško mąstymo pagrindų, kurie reiškiasi noru ieškoti kauzaliųjų dėsnių net individe (ką ir pažymi etologijos siekis), Millis neteigia, kad žmogiškieji dėsniai yra nekintamo pavidalo, t.y. nepriklausomi nuo socialinio ir istorinio konteksto, taigi pati kauzaliųjų dėsnių paieška individe tampa abejotinu arba nenuosekliu autoriaus filosofijos tikslu.

Pamažu Millis pradeda nukrypti nuo savo tėvo ratelio intelektualizmo. T.y. Millis pradeda atsisakyti bentamiškojo tiesioginio laimės siekimo tikslo kaip nelabai įgyvendinamo ir nelabai suderinamo su žmogiškųjų gyvenimų įvairove. Bentamiškųjų idėjų modifikacija pasireiškia tuo, kad dabar laimės siekimas suvokiamas kaip tikslas, kurį sukuria kitokie pavieniai „smulkesni“ įvairūs tikslai, apie galutinį jų galbūt nesusimąstant. Tokių tarpinių tikslų pavyzdžiu galėtų būti jausmų puoselėjimas ar emocijų reiškimas. Šio proceso metu apie jokių galutinius tikslus dažniausiai nesusimąstoma, bet tai nereiškia, kad žmogus netampa laimingesnis.

Romantikų mąstysenos priėmimą Millis vadina gana netikėtu posūkiu jo kūryboje, kadangi toks mąstymo būdas buvęs priešingas tam, kaip jis buvo auklėtas ir ko mokintas. Vis dėlto Millis įsitikinęs, kad asmenys, vadinami romantikų vardu „kartu su daugybe klaidų, jie apėmė daug tiesos“ (along with much error, they possessed much truth) (Mill, 1993, p. 156). Šių tiesų Millis nelaiko grynai mokslinėmis, be tai jam nekliudo laikyti jų mąstymo pasiekimus siekiančiais tiesos. Jis pripažįsta, kad nagrinėdamas tokį mąstymo būdą, nesivadovauja ta metodika, kurios būtų galima tikėtis iš Apšvietos mokslininko – neskiria tiesos nuo klaidos, nebando paaiškinti tiesos aiškiais, suprantamais terminais ir pan. Kitaip tariant, Millis susidurdamas su visiškai kitokiu ir net jo pamatinėms nuostatoms prieštaraujančiu žvilgsnio į pasaulį būdu, nebando jo suprasti ir pagalbą pasitelkdamas logiką ar matematiką, o perima romantinę strategiją gėrėtis įvairove ir nebandyti jos įtraukti į vienijančias sistemas.

Berlinas įsitikinęs, kad romantinės teorijos atradimas Millioi buvo svarbus lūžis jo gyvenime, ir konkrečiai jo mąstysenoje (žinoma, apie tai tiesiogiai savo biografijoje prisipažįsta pats Millis), o tai reiškia, kad pasikeičia jo požiūris į žmogaus prigimtį, istoriją ir likimą (Žr. Berlin, 1969, p. 176). Berlino požiūris ypatingas tuo, kad jis mano, jog utilitarinė Millio teorija, jos švietėjiškas pobūdis tapo ne tiek modifikuotas, kiek stipriai reformuotas romantine dvasia. Laimė tampa romantinio pobūdžio siekiu – ją apibūdiną ne malonumo buvimas ir skausmo nebuvimas ar racionalumas, o

skirtingumas, įvairiapusiškumas ir gyvenimo pilnatvė, taigi Romantizme esminiais laikomi siekiai. Laimė nebėra tikslas, kurį pasiekti galėtų padėti universaliai visiems tinkami receptai. Ją pasiekti galima tik plėtojant savąjį unikalumą ir spontaniškumą, taip pasineriant į įvairovę. Berlino interpretacija šiuo klausimu Millį iš esmės traktuoja kaip romantiką, tvirtinant, kad jis stipriai apribojo Apšvietos mąstymo dimensiją – bijodamas siaurumo, vienodumo, individualumo sunykimu, tvarkos ir net, Berlino manymu, taikos – jei ji grasintų panaikinti įvairovę. Nors toks pastarojo autoriaus įsitikinimas atrodo esąs šiek tiek romantiškai egzaltuotas, jis leidžia pažvelgti į tai, kaip skirtingai galima vertinti tuos pačius Millio teorijos aspektus, tarkim, moterims suteikiama balso teisė Gray'ui reiškia Millio norą akcentuoti lygybę, o Berlinui – Millio norą akcentuoti identitetų įvairovę ir saviraiškos praplėtimą. Beje, Berlino naudojama pliuralizmo samprata impulsų randa būtent Romantizmo įtakotoje milliškoje pliuralizmo sampratoje, nes Berlinui, kaip ir Milliui, pliuralizmas reiškia, kad daugialypės vertybės esančios žmonijos esmės dalimi ir objektyvios, o ne savavališkos individo fantazijos kūriniai (Žr. Berlin, 1998b), dėl to Millį ir Berliną (kaip ir Romantizmą) lengva atriboti nuo reliatyvizmo.

Millis gina įvairovę dėl to, jog nesant individų, gyvenimo formų, poreikių, interesų, idėjų įvairovės, nebus įmanoma nusakyti, kas galėtų sudaryti laimės turinį. Ir toks įsitikinimas yra visos liberalios tradicijos šūkis ir jos prielaida. Kaip jau XX a. pažymi Rawlsas, tai reiškia, kad piliečiai, kurie ir lygūs, ir laisvi, turi skirtingas bei iš esmės nepalyginamas ir net nesuderinamas gėrio sampratas²⁴ (Žr. Rawls, 1998, p. 194). Nuolatinė paieška, bandymų ir klaidų procesas yra patys geriausi būdai priimti naujus iššūkius. Taigi Millis pasisako ne tik už autonomiškumo išsaugojimą, bet ir *skirtingumo*, pliuralizmo koncepciją, gindamas įvairias gėrio sampratas, skirtingus pasirinkimus ir kitokią mąstyseną. Tokio mąstymo ypatingumas neatitinka tradicinio XVIII a. utilitarizmo idėjų apie nekintamą dalykų padėtį ir kad žmogaus gyvenimo problemos, jei bus pasitelkti moksliniai metodai, gali būti išspręstos (vėliau panašia nuostata pasižymėjo pozityvistai).

Pasisakydamas už įvairovę, jis taip pat pasisako prieš standartizaciją, kuri esanti viena didžiausių visuomenės ydų, pasireiškianti mąstymo ir elgesio vienodumo ir neoriginalumo vienove. Keisčiausia, kad standartizacijos smerkimas lydimas pastebėjimų, kad tokią žmonių mąstymo bei elgesio būseną kelia taip Millio vertinamos egalitarizmo bei demokratijos idėjos. Šį neatitikimą autorius bando išspręsti pateikdamas savitą lygybės ir demokratijos traktuotę, kur pirmuoju atveju akcentuojama galimybė nuomonę įvairiais klausimais reikšti skirtingoms visuomenės grupėms, o antruoju atveju – vėlgi panašiai akcentuojama jau aptarta atstovaujamosios demokratijos idėja, kurioje išplečiama balsavimo teisė ir garantuojamas platesnis atstovavimas, nes į valdžią įtraukiamos mažumos bei

²⁴ Tačiau Hamburgeris yra priešingos nuomonės: nors Millis ir liberalas, akcentuoja gyvenimo eksperimentus ir individualumą, jis nesuponuoja tokio neutralumo (kurį propaguoja Rawlsas) renkantis gėrio sampratas. Tokią išvadą jis daro remdamasis svarba, kurią Millis teikia visuomenei *Utilitarizme* (Žr. Kumar, 2005, p. 28). Bet galima taip pat

engiamos grupės. Taigi Millis stengiasi įrodyti, kad nei lygybė, nei demokratija įvairovės principo negriauna. Žinoma, nuogastavimas dėl demokratijos ir įvairovės nesuderinamumo nėra visai pagrįsti, juk neretai pripažįstami įvairiapusiškumą ginančios ir mažumų teises saugančios liberalios demokratijos nuopelnai. Dažnai manoma, kad standartizuotomis procedūromis besiremianti tokio pobūdžio (atstovaujamoji ir būtinai liberali) demokratija ne slopina, o skatina visuomenės įvairiapusiškumą. Tai primena Millio idealus, nes kaip pažymi Berlinas, „jis ilgėjosi plačiausios žmogiškojo gyvenimo ir būdo įvairovės“ (he longed for the widest variety of human life and character) (Berlin, 1969, p. 183 - 184)²⁵. Taigi Berlinas aktyviai laikosi nuomonės, jog geriausios gyvenimo formos individams klausimu, Millis išduoda empiristinę metodologiją ir vietoj to mieliau akcentuoja įvairovės teikiamus privalumus, tokiu būdu jis (kaip ir Capaldi) tampa nevisai tradiciniu Millio interpretatoriumi.

Taigi įvairiausių visuomenės grupių savirealizacija tampa filosofo kūrybos leitmotyvu, ypatingai ryškiu kūrinyje *Apie laisvę*. Jis niekuo nesiskiria nuo romantikų, kai teigia, kad ypatingai reikalinga užtikrinti „placią charakterio tipų įvairovę ir suteikiant pilną laisvę žmogiškajai prigimčiai plėtoti save nesuskaičiuojamomis ir konfliktuojančiomis kryptimis“ (large variety of types of character, and of giving full freedom to human nature to expand itself in innumerable and conflicting directions) (Mill, 1993, p. 162). Utilitarinis didžiausios laimės principas tampa sulyginamas su laisve pasirinkti kokį tik nori identitetą ir tapatumą, laisve rinktis savas vertybes, kadangi bendrasis gėris susideda iš tokių, save išreiškusių ir dėl to patenkintų individų visumos. Standartizacijos ir vienodumo pavojų išvengti turėtų padėti cenzūros apribojimas, nuomonių įvairovės egzistavimą pripažįstant esmine sąlyga gerai valstybei. Šis filosofo pastebėjimas leidžia Millį aiškiai atskirti nuo Comte'o, Saint – Simono ir daugelio technokratų idėjų. Bet nors Millis pripažįsta, kad egzistuoja daugybė pačių įvairiausių gėrio sampratų, pačių įvairiausių nuomonių ir kiekvienas gali rinktis sau tinkamiausią (pvz. pasirinkti vienokią ar kitokią religiją), tai nereiškia, jog visos vertybės ar gėrio sampratos yra reliatyvios. Galima numanyti, jog tas asmens gėrio supratimas, kuriuo individuali laisvė didinama Millio bus labiau vertinamas nei tas, kuriuo ji slopinama.

Galima pastebėti, kad aptariamasis pliuralizmo principas konfrontuoja su racionalizmo principu. Tokį konfliktą (nors taip jis neįvardinamas) pastebi Hollisas, teigiantis, kad Millio teorijoje veiksmo, taigi identitetų, saviraiškos ir pan. laisvė derinama su determinizmu (Žr. Hollis, 2000, p. 23). Nors Hollisas šio konflikto pernelyg neakcentuoja, iš tikrųjų išskyla klausimas, kaip beveik

pastebėti, kad tokia išvada daugiausia ir tinka tik *Utilitarizmui*, o ne *Apie laisvę*, kur gėrio sampratų rinkimasis beveik neribojamas.

²⁵ Alexanderis, priešingai nei Berlinas, mano, kad Millis nevertina įvairovės vien dėl jos pačios. Jo nuomone, Millio vienodumas pasiekus tobulybę būtų vertinamas labiau nei įvairovė netobulybėje (Žr. Alexander, 1966, p. 256), todėl jis Millį kreipia Apšvietos ir pozityvizmo link. T.y. manoma, kad utopiniai Millio mąstymo pagrindai yra stipresni už jo norą propaguoti įvairias, bet nelabai suvaldomas ir sutvarkomas gyvenimo formas. Kadangi realiai tobulo gyvenimo pasiekti neįmanoma, labiausiai tada vertinama yra eksperimentų įvairovė, nes tik jų dėka atskirų individų bei visos žmonijos gyvenimas artėja prie tobulybės.

nekontroliuojamo laisvo pasirinkimo galimybė yra suderinama su universaliais žmogiškosios prigimties dėsniais. Tai iš tikro svarbus pastebėjimas, kadangi jis ne tik nurodo konkrečius skirtumus tarp filosofo knygų *Logikos sistema* ir *Apie laisvę*, bet ir nurodo skirtingus idėjinius šaltinius funduojančius Millio mąstymo kryptį, kur vienur priežastingumas akcentuojamas, o kitur apie jį beveik neužsimenama.

4.3.2. Nuomonių įvairovė

Romantinės teorijos skirtingumas nuo Apšvietos doktrinų slypi tame, jog romantikai pradeda akcentuoti atsitiktinumo dominavimą ir neribotas neprognozuojamas galimybes. Taip suspenduojamas griežto priežastingumo principas, kuriuo Apšvietos filosofai taikė tyrinėdami gamtą bei tai bandė daryti tyrinėdami visuomenę. Romantikams (ne probabilistinio) priežastingumo samprata atrodo įtartina²⁶. Millis panašią poziciją perima kalbėdamas apie žmonių visuomenes, politiką, individualių žmonių gyvenimus ir pan. Socialinėje srityje sunku nustatyti apskaičiuojamą priežastingumą ir griežtų dėsnių, kuriems visa paklūsta. Nors *Logikos sistemoje* autorius optimistiškesnės nuomonės apie kauzalumą, kitose knygose matyti, kad jam visuomenę ir žmogų patogiau aiškinti veikia per begalės įtakų ir priežasčių susidūrimą, kur tikslaus kiekvieno jų indėlio iš esmės neįmanoma tiksliai apibrėžti. Tokiu pačiu pobūdžiu pasižymi įvairios nuomonės, nes negalima tiksliai nustatyti kiekvienos jos teisingumo. Vienintelė išeitis iš šios situacijos – nuomonių įvairovė, kurių reikalingumo pabrėžtinumą kūrinyje *Apie laisvę* Paulas Feyerabendas vadina *epistemologiniu pliuralizmu*.

Be galo dažnai Millio teorijoje laisvė tapatinama su minties ir diskusijų laisve. Skirtumas tarp Millio ir romantikų, kuris būtų vertas dėmesio, yra tai, jog romantikams išsilaisvinimas daugiausia siejasi arba yra akcentuojamas per laisvai reiškiamus jausmus, emocinių būsenų lydimą saviraišką ir, žinoma, per meną. Milliui laisvė siejasi papildomai dar ir su proto argumentų įvairove ir apmąstytais sprendimais, įjungiamos racionalistinės procedūros, taigi saviraiška galima per proto galių ir jausmų naudojimą. Autoriaus propaguojamą nuomonių įvairovės idėją remia jo mintys, kad žmonės yra neklystantys, tad šioje vietoje visiškai aiškiai Millio racionalizmas pradėdamas derinti su pliuralistine jo teorijos puse. Įvairovė vertinga ir savaime, kaip idealas, ir kaip pagrindas rasti racionalumui.

²⁶ Romantikai apskritai atmets priežastį kaip reikalingą sąvoką, norint paaiškinti ir visuomenės, ir net gamtos veikimą: „jei kas ir pateikia pilną romantizmo apibrėžimą – tai jokio santykio su *causa* nebuvimas“ (if anything provides a complete definition of romanticism, it is the lack of any relationship to a *causa*)“ (Schmitt, 1986, p. 82 - 83). Tad priežastingumas romantikams – susikompromitavusi sąvoka, kadangi pasaulį daug geriau atskleidžia atsitiktinumo žaismė. Pasaulis aiškinamas nebe per priežasties – pasekmės ryšį, objektyvumą, dėsnius, bet per kūrybinius asmens veiksmus ir jį patį. Millis, žinoma, priežasties ir pasekmės sąvokų ir kauzalumo nekompromituoja, o kaip tik plėtoja, ką ir demonstruoja *Logikos sistema*. Tačiau griežtas priežastingumas - pernelyg siaura samprata, nagrinėjant įvairovės pasireiškimus, taip pat – ir skirtingas nuomones. Kaip pažymi Peteris Winchas (Žr. Winch, 1990, p. 67), Millis remiasi būtent Hume'o

Niekada negalima būti tikram, kad visa tiesa atrasta vieną kartą ir visiems laikams. Visuomet egzistuoja klaidos tikimybė, tačiau tiesos siekiamumą diskusijose iliustruoja įvairių klaidingų nuomonių susidūrimas, ieškant naujų argumentų, sugebėsiančių tas klaidas ištaisyti. Cenzūra šiuo atveju reiškia greičiausią kelią į klystamumą²⁷. Nuomonių įvairovės siekis yra vertingas ne tik dėl racionalių intencijų, bet ir dėl to, kad jis taip pat skatina individualumo plėtotę, tad suderinamas ir individualizmo principu. Rosenas mano, kad nuomonių įvairovės pagalba pasiekiamą tiesa reikalinga ne tik kaip būdas patikrinti tiesas, bet kaip būdas apskritai atrasti sokratiškąją tiesos sampratą, kuri būtų paremta ne tik aiškumu, bet ir giliu jausmu (Žr. Rosen, 2004, p. 188). Taigi ne tik tiesos radimas turėtų rūpėti svarstančiam asmeniui, bet pats jos *ieškojimo procesas*, kaip įvairiausių nuomonių radimosi ir koegzistavimo reiškinys.

Berlinas tuo tarpu įsitikinęs, kad Millis nuomonių įvairovės principą vertina *dėl jo paties*, t.y. nepaisydamas jo sukeliama rezultatų. Toks požiūris nors ir iš dalies teisingas, nėra visiškai pagrįstas, kadangi Millis nuolat akcentuoja, kad nuomonių įvairovės egzistavimas padeda surasti kuo išsamesnius tiesos pasireiškimus. Opozicija (parlamente, viešose diskusijose ir pan.) reikalinga ne vien dėl kokių nors estetinių, moralinių motyvų, bet dėl to, kad jos egzistavimas padeda nuomonių nepaversti prietarais ar dogmomis. Opoziciją reikėtų suvokti kaip impulsą, leidžiantį nuomonėms išlikti gyvybingomis nuolat lavinant ir tobulinant mąstymą. Kita vertus, galima sutikti, kad Milliui nuomonių įvairovė turi būti tas pamatinis principas, kuriuo remtūsi gera visuomenės būklė; tad tam tikru nekvestionuojamumu šis principas pasižymi. Millis nemano, jog racionalumas yra *būtinasis* diskusijos pagrindas (nors ir pageidautinas, kai siekiama *konsensuso*) dėl to, kad ir estetinė forma išreikšti jausmai yra taip pat svarbus elementas susikalbant ir gilinant bei plečiant supratimą.

Mažumų dalyvavimas valdžioje svarbus dėl panašaus motyvo – mažumos pasiūlo kitokią perspektyvą į reikalus, kuriais užsiima dauguma. „Kitokia“ reiškia, kad „galbūt protinga“ ir „galbūt įžvalgi“. Kitos perspektyvos egzistavimas Milliui atrodo būtina prielaida progresui, nes „užgniaužiant visas konkurencines įtakas (...) tobulėjimas toje šalyje baigiasi ir prasideda nuosmukis“ (in suppressing all rival influences (...) improvement in that country, is at an end, and decline commences) (Mill, 1998, p. 289). Kadangi progresas Milliui yra daugialypė sąvoka, susidedanti iš daugybės elementų, vieno kurio elemento ignoravimas gresia progreso tėkmės sulėtėjimu. Tad konflikto samprata filosofui yra naudinga, nagrinėjant kelią kaip pasiekiamos tiesos, pvz. konfliktuose tarp dvasinės ir pilietinės valdžių, karaliaus valdžios ir liaudies, ortodoksų ir religinių reformatorių. Reikėtų suprasti, jog konflikto egzistavimas slypi pačioje progreso sampratos šerdyje, nes nekonfliktiškumas greičiau reiškiaš ne palaimingą ramybę ir taiką, o stagnaciją.

nuostatomis dėl priežastingumo – kai sakome, kad A yra B priežastis, tai nereiškia, kad egzistuoja suvokiamas ryšys tarp jų, bet tiesiog darome tokį apibendrinimą, nes paprastai įvykius A seka įvykiai B.

²⁷ Vienintelė išlyga, kurią pagrindžia Millis dėl cenzūros naudojimo yra tokia: jei valdžios veiksmai yra smerktini ir tokios informacijos slėpimas reikalingas bendram saugumo lygmeniui palaikyti, taigi dėl savisaugos poreikio.

Kūrinyje *Apie laisvę* Millis nurodo, jog egzistuojantis kriterijus, pagal kurį dažnai kišamasi į individų gyvenimus, buvęs tos visuomenės arba įtakingos tos visuomenės dalies skoniai ar polinkiai, viešoji nuomonė apskritai. Šis kriterijus esąs ydingas ir turi būti pakeistas laisvės principu. Millis tiesiogiai pasisako už tolerantišką laikyseną ir teigia, kad „vyriausybių ir individų pareiga yra susidaryti kaip galima teisingesnes pažiūras, rūpestingai jas apgalvoti ir niekada jų neprimesti kitiems visiškai neįsitikinus savo teisumu“ (Mill, 1995, p. 41). Todėl skirtingų nuomonių susidūrimai, apie tai kaip reiktų gyventi, nėra vengtini, kadangi susidūrimai turėtų skatinti pakantumą vieni kitiems. Žinoma, reikia pripažinti, kad minčių ir veiksmų laisvę, Millis traktuoja iš šiek tiek skirtingų pozicijų, tačiau šios laisvės pasižymi viešuoju charakteriu, kadangi jos yra atviros diskusijoms ir kritikai.

Milliui laisva komunikavimo situacija, kurioje išsiskleidžia įvairiopo nuomonės, pasiekama sukūrus tam tikras būtinas sąlygas. Tarkime, diskusijos dalyviai privalo būti atviri, turi reikšti savo mintis nesislapstydami ir turi paklusti viešos diskusijos reikalavimams. Ši situacija kiek primena Habermaso aprašytą, kuomet jis kalba apie idealizuotą XIX a. buržuazinę viešybę, kurioje laisvi žmonės dalyvaudavo racionaliose diskusijose. Millis tarsi aprašo idealią kalbėjimo situaciją (*ideal speech situation*), kurios jis, žinoma, taip nevadina – joje atsisakoma dominavimo tiek iš „viršaus“ (t.y. iš valstybinės valdžios pusės), tiek iš „apačios“ (t.y. viešosios nuomonės).

Tokia ideali nedominuojamo komunikavimo situacija turėtų padėti pasiekti konsensą. Ši idėja ryškesnė Millio knygoje *Utilitarizmas* nei *Apie laisvę*, kadangi pirmojoje labiau akcentuojami bendrieji interesai, tuo tarpu antrojoje – individualių interesų sklaida, nagrinėjant kaip jie sutampa ar nesutampa su bendraisiais. Konsensusas faktiškai yra racionalistinėmis intencijomis grįsta idealizuota sąvoka, kurioje numatoma, kad ji savaime turėtų padėti pasiekti tiesos standartą, vadinasi, panaikinti pamatinę įvairovę. Utilitaristinė doktrina tokį požiūrį remdamasi didžiausios laimės principu dar gali priimti, tačiau laisvės (ypač socialinės ir politinės) situacijoje, kur nuolat vyksta susidūrimai ir konfliktai, konsensusas yra sunkiai įmanomas, todėl konsensą reikėtų suvokti kaip idealą, dėl kurio kovojama, bet kurio faktiškai nepasiekama. Tad konsensuso idėja, kuria, iš esmės, pabaigiamos visos racionalios ir iracionalios diskusijos, susiduria su paradoksu ir dėl to tampa ne tokia paveiki. T.y. jei būtų pasiektas racionalus konsensusas, kuris pažymi Millio idealą, nebeliktų nė vieno, kuris norėtų prieštarauti pasiektai nuomonei, nepaisant to, kad žmonės išlieka vis tik laisvi tai daryti. Vadinasi nukentėtų kitas Millio idealas – įvairovė. Šioje vietoje autorius atsiradusios įtampos nepastebi, kadangi jam konsensusinis racionalumas ir nuomonių pliuralizmas atrodo suderinami tarpusavyje. Tuo tarpu tokios ir panašios įtampos leidžia kitiems autoriams, tarp jų aršiam Millio kritikui Jamesui Fitzjamesui Stephenui, abejoti tokios teorijos pagrįstumu.

Taigi nuomonių įvairovės fenomenas, nepaisant akivaizdžių jo privalumų, tampa paradoksalus. Jei Millis teisingas, tai laisvomis diskusijomis paremtos santvarkos išlaikymas yra vienas iš svarbiausių reikalų. Tačiau dilema iškyla tuomet, kai tam tikri kalbėjimo aktai pradeda „grasinti“ pabaigti minėtą diskusijų laisvę. O nemažai vietų Millis būtent ir pasisako prieš despotizmą. Dėl to nemažai autorių argumentą, paremtą nuomonių ir diskusijų laisvės bei apskritai individų autonomiškumo akcentavimu, laiko neabsoliučiu principu, kadangi vardan socialinės gerovės ar dėl kokių kitų priežasčių, jį galima pažeisti. Pvz. Gray'us pastebi, kad utilitarinė ir įvairove paremta nuomonių laisvės idėja yra nesuderinamos tarpusavyje: kai nesiremiama prielaida, kad laisvės išsaugojimas ir bendros gerovės siekis neprieštarauja vienas kitam, tai utilitaristinis Naudos principas kartais sankcionuos tokius laisvės suvaržymus, kurie klasikinių liberalų būtų laikomi neteisingais. (Žr. Gray, 1992, p. 59). Millis abstrakčiai pažymi, kad sankcionavimas pateisinamas tik saugumo sąlygos pažeidimo atveju. Šiuo atveju racionalizmo principas suspenduoja pliuralizmą ir individualizmą.

4. IŠVADOS

Šiame magistro darbe buvo analizuojamas pamatinių Apšvietos ir Romantizmo principų susidūrimas Johno Stuardo Millio filosofijoje.

1. Nors dauguma komentatorių (Gray'us, Talisse'as ir kt.) Millio filosofiją priskiria Apšvietos doktrinos tąsai, atsiranda maža dalis autorių (Capaldi, Berlinas, Jokubaitis) pastebinčių romantinius jo teorijos pagrindus. Tačiau tokie pastebėjimai iš esmės neįgauna gilesnės analizės pobūdžio, todėl pagrindiniu šio darbo tikslu ir buvo parodyti tuos skirtingus šaltinius iš kurių kyla Millio filosofija. Nors Romantizmas nėra poliariška Apšvietos priešingybė, kaip įprastai teigiama, vis dėlto abi teorijos akcentuoja skirtingus principus susidūrimo metu neretai įgyjančius konfliktišką pobūdį. Tam tikrų principų nederėjimas paaiškina nenuoseklius, prieštarigus Millio filosofijos epizodus.
2. Apšvietos doktrinai būdingi principai, pastebimi Millio filosofijoje: a) *meliorizmas* atsiskleidžia per utilitarinę koncepciją, kurioje naudos siekimas laikomas visuomenės progreso ir žmogaus tobulėjimo veiksmu, prie progreso prisideda ir intelektualinių galių plėtotė; b) *egalitarizmas* atsiskleidžia Millio svarstymuose apie socialinės nelygybės ydingumą, o lygybės idėja laikoma tobulo valdymo pagrindu; c) *racionalizmas* Millio teorijoje ryškiausias, kai iškeliami gamtos mokslų metodikos pranašumai, kai manoma, kad racionali tiesa egzistuoja ir gali būti rasta, tad racionalumu grindžiama politikos teorija; d) *universalizmas* Millio teorijoje grindžiamas įsitikinimu, kad civilizacija bei atstovaujamoji demokratija atstovauja visiems priimtinam idealui, todėl atmetamas tautinis partikuliarizmas.
3. Išanalizavus Millio filosofijoje pastebimus Apšvietai būdingus principus galima pastebėti vidinį jų susietumą. Reikėtų išskirti ir tai, kad būtent racionalizmo principas yra tas leitmotyvas šio filosofo teorijoje persmelkiantis kitus principus. Rečiausiai Millio naudojamas principas yra meliorizmas, nes aptariamasis ganėtinai abstrakčiai ir ribotai.
4. Millio filosofijoje taip pat pastebimi ir Romantizmo doktrinai būdingi principai: a) *individualizmas*, kuris reiškia individo santykio su visuomene pusiausvyrą, tačiau ir jo personalinio išskirtinumo demonstravimą bei jo sklaidą valdyme; b) *ekspresivizmas*, kurio funkcionavimas apibrėžiamas per meno ir mokslo tiesų susidūrimo problemą, per poetizacijos sureikšminimą ir manymą, kad jausmingumas esąs moralės pagrindas; c) *pliuralizmas*, kuris daugiausia atsiskleidžia Millio įsitikinime pamatinės žmogiškųjų identitetų ir vertybių įvairovės egzistavimu bei tuo, kad būtent nuomonių įvairovė esanti geros visuomenės požymis.

5. Išanalizavus paminėtus, Millio filosofijoje pastebimus Romantizmui būdingus principus taip pat galima pastebėti vidinį jų susietumą. Dominuojantį principą čia išskirti yra sunkiau, tačiau vis tik individualizmas būtų labiausiai vertas šio vardo.
6. Būtent prieštaraujančių principų susidūrimas ir kyla Millio filosofijos nenuoseklumai, pvz. a) egalitarizmas suspenduoja individualizmo, kaip išskirtinumo ir iš dalies – ekspresivizmo principą; b) racionalizmo principas dažnai prieštarauja ekspresivizmo principui, kurio išėjimas taškas yra veikiau jausmai; taip pat racionalizmas neretai tampa nesuderinamas su identitetu ir vertybių pliuralizmu; c) universalizmas dažniausiai nesutaikomas su ekspresivizmo ir iš dalies – su pliuralizmo (kaip identitetu ir vertybių įvairovę pabrėžiančiu) principu; d) mažiausiai konfliktišku pobūdžiu pasižymi meliorizmo principas, kadangi svarbi Millio nuostata yra žmonių, visuomenių, institutų, mokslo, meno, etc. tobulėjimo galimybė.
7. Apibendrinant galima teigti, kad Millio filosofija pasirodo esanti funduojama ne tik Apšvietos, bet ir Romantizmo (dažnai laikomo pirmosios teorijos priešingybe). Reikėtų pastebėti ir tai, kad Apšvietos principai Millio filosofijoje kiekybiškai naudojami dažniau, o Romantizmo šiek tiek rečiau ir ne tokiu aiškiu pavidalu.

5. LITERATŪROS SARAŠAS

- Alexander, E. Matthew Arnold and John Stuart Mill. New York, London: Columbia University Press, 1966.
- Bartkus. Romantizmas. Įvadas // Romantizmas Vakarų literatūroje. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2000.
- Baumgartenas, A. G. Estetika // Filosofijos istorijos chrestomatija. Naujieji amžiai. Vilnius: Mintis, 1987.
- Bentham, J. The Rationale of Reward, 2006 [žiūrėta 2006 m. gegužės 30 d.]. Prieiga per internetą: http://www.ucl.ac.uk/Bentham-Project/Faqs/f_pushpin.htm.
- Berlin, I. Four Essays on Liberty. Oxford, New York: Oxford University Press, 1969.
- Berlin, I. Vico and Herder: Two Studies in the History of Ideas. London: The Hogarth Press, 1976.
- Berlin, I. (a) Dvi laisvės sąvokos // Šiuolaikinė politinė filosofija: antologija. Vilnius: Pradai, 1998.
- Berlin, I. (b) On Pluralism // New York Review of Books, Vol. XLV, No. 8, 1998 [žiūrėta 2006 m. gegužės 30 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.cs.utexas.edu/users/vl/notes/berlin.html>.
- Berlin, I. The Roots of Romanticism. London: Chatto & Windus, 1999.
- Brennan, J. Choice and Excellence: A Defense of Millian Individualism // Social Theory and Practice, Vol. 31, No. 4, October 2005, p. 483-498. EBSCO duomenų bazė [žiūrėta 2006 m. balandžio 15 d.].
- Capaldi, N. The Libertarian Philosophy of John Stuart Mill // Reason Papers, No. 9, 1983 p. 3-19 [žiūrėta 2005 m. birželio 25 d.]. Prieiga per internetą: http://www.mises.org/reasonpapers/pdf/09/rp_9_1.pdf.
- Capaldi, N. John Stuart Mill: A Biography. Cambridge: Cambridge University Press, 2004, p. 1-17 [žiūrėta 2006 m. balandžio 14 d.]. Prieiga per internetą: <http://assets.cambridge.org/052162/0244/sample/0521620244ws.pdf>.
- Coleridge, S. T. Biographia Literaria, or Biographical Sketches of my Literary Life and Opinions. Volume I. London: Rest Fenner, 23, Paternoster Row, (1817) 2006 [žiūrėta 2006 m. vasario 11 d.]. Prieiga per internetą: http://rpo.library.utoronto.ca/display/displayprose.cfm?prosenum=19&subfile=coleridge_bio_12.html.
- Dekartas, R. Rinkiniai raštai. Vilnius: Mintis, 1978.

- Didro, D. Mintys apie gamtos aiškinimą // Filosofijos istorijos chrestomatija. Naujieji amžiai. Vilnius: Mintis, 1987.
- Donskis, L. Tapatybė ir laisvė: trys intelektualiniai portretai. Vilnius: Versus Aureus, 2005.
- Gallet, R. Romanticism and Postromanticism: From Wordsworth to Pater // Cercles 12, 2005, p. 18-25 [žiūrėta 2005 m. balandžio 2 d.]. Prieiga per internetą: www.cercles.com/n12/gallet.pdf.
- Gedutis, A. Mokslo ir politikos sąsajos J. Habermaso socialinėje filosofijoje // Problemos, 60 tomas. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2001.
- Gerring, J. Social Science Methodology: A Criterial Framework. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Gray, J. Liberalizmas. Vilnius: Pradai, 1992.
- Gray, J. Post – Liberalism: Studies in Political Thought. New York and London: Routledge, 1993.
- Gray, J. John Stuart Mill: Traditional and Revisionist Interpretations 2002 (1979) [žiūrėta 2006 m. balandžio 14 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.econlib.org/LIBRARY/Essays/LtrLbrty/gryMTR2.html>.
- Habermas, J. Theory and Practice. Boston: Beacon Press, 1974.
- Hollis, M. Socialinių mokslų filosofija. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2000.
- Jenkins, D. William Wordsworth // Romantizmas Vakarų literatūroje. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2000.
- Jokubaitis, A. Apšvietos ir romantizmo kova dėl politikos // 200 metų po Kanto. Mokslinės konferencijos medžiaga. Kaunas: Technologija, 2004.
- Jokubaitis, A. Trys politikos aspektai: praktika, teorija, menas. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2005.
- Kant, I. Politiniai traktatai. Vilnius: Aidai, 1996.
- Kondorsė de, Ž. A. Žmogaus proto pažangos istorinio vaizdo metmenys // Filosofijos istorijos chrestomatija. Naujieji amžiai. Vilnius: Mintis, 1987.
- Kumar, S. After Hamburger: The Revisionary Debate in Light of John Stuart Mill on Liberty and Control // Studies in Social and Political Thought. Issue 11, May 2005, p. 25-39 [žiūrėta 2005 m. gegužės 5 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.sussex.ac.uk/Units/SPT/journal/archive/pdf/SSPT.11-Kumar.pdf>.
- Medearis, J. Labor, Democracy, Utility, and Mill's Critique of Private Property // American Journal of Political Science, Vol. 49, No. 1, January 2005, p. 135-149. EBSCO duomenų bazė [žiūrėta 2006. balandžio 15 d.].
- Mill, J. S. (a) An Economic and Social Forecast, *from* Principles of Political Economy // John Stuart Mill: A Selection of His Works. Toronto: MacMillan of Canada, 1966.

- Mill, J. S. (b) *From The Subjection of Women // John Stuart Mill: A Selection of His Works.* Toronto: MacMillan of Canada, 1966.
- Mill, J. S. (c) *On Civilization // John Stuart Mill: A Selection of His Works.* Toronto: MacMillan of Canada, 1966.
- Mill, J. S. (d) *On Conservative and Liberal Poets // John Stuart Mill: A Selection of His Works.* Toronto: MacMillan of Canada, 1966.
- Mill, J. S. (e) *On Democracy // John Stuart Mill: A Selection of His Works.* Toronto: MacMillan of Canada, 1966.
- Mill, J. S. (f) *On Education from Inaugural Address at St. Andrews University // John Stuart Mill: A Selection of His Works.* Toronto: MacMillan of Canada, 1966.
- Mill, J. S. (g) *On Electoral Franchise // John Stuart Mill: A Selection of His Works.* Toronto: MacMillan of Canada, 1966.
- Mill, J. S. (h) *On History // John Stuart Mill: A Selection of His Works.* Toronto: MacMillan of Canada, 1966.
- Mill, J. S. (i) *On Poetry // John Stuart Mill: A Selection of His Works.* Toronto: MacMillan of Canada, 1966.
- Mill, J. S. (j) *On Social Stability // John Stuart Mill: A Selection of His Works.* Toronto: MacMillan of Canada, 1966.
- Mill, J. S. (k) *Speech to the Electors of Westminster // John Stuart Mill: A Selection of His Works.* Toronto: MacMillan of Canada, 1966.
- Mill, J. S. (l) *The Logic of Morals, from System of Logic // John Stuart Mill: A Selection of His Works.* Toronto: MacMillan of Canada, 1966.
- Mill, J. S. *Autobiography. Essay on Liberty.* Norwalk, Connecticut: The Easton Press, 1993.
- Mill, J. S. *Apie laisvę.* Vilnius: Pradai, 1995.
- Mill, J. S. *Utilitarianism, on Liberty, Considerations on Representative Government, Remarks on Bentham's Philosophy.* London: Rutland, 1998.
- Mill, J. S. *Utilitarizmas.* Vilnius: Margi raštai, 2005.
- Miller, J. J. *John Stuart Mill on Quality and Competence // A Dissertation Presented to the Graduate Faculty of The University of Virginia in Candidacy for the degree of Doctor of Philosophy.* May, 2001, p. 1-251 [žiūrėta 2006 m. kovo 25 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.lib.virginia.edu/etd/diss/ArtsSci/Philosophy/2001/Miller/Mill2.PDF>
- Millgram, E. *Mill's Proof of the Principle of Utility // Ethics, 110; 2, January 2000, p. 282-310.* ProQuest Social Science Journals [žiūrėta 2006 m. balandžio 12 d.].
- Montesquieu C.-L. *Apie įstatymų dvasią.* Vilnius: Mintis, 2004.

- Nekrašas, E. Iš ko kyla žmogaus teisės? // Problemos, 58 tomas, p. 9-14. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2000.
- Popper, K. R. Rinktinė. Vilnius: Pradai, 2001.
- Rawls, J. Pamatinės laisvės ir jų prioritetas // Šiuolaikinė politinė filosofija: antologija. Vilnius: Pradai, 1998.
- Rawls, J. Politinis liberalizmas. Vilnius: Eugrimas, 2002.
- Rorty, R. Contingency, Irony and Solidarity. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Rosen, F. J.S. Mill on Socrates, Pericles and the Fragility of Truth // The Journal of Legal History, Vol. 25, No. 2, August 2004, p. 181-194. EBSCO duomenų bazė [žiūrėta 2006 m. balandžio 12 d.].
- Schiller, F. Laiškai apie estetinį žmogaus ugdymą. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1999.
- Schmitt, K. Political Romanticism. Cambridge, Massachusetts and London: The MIT Press, 1986.
- Shelley, P. B. Defence of Poetry, 2006 [žiūrėta 2006 m. vasario 15 d.]. Prieiga per internetą: <http://rpo.library.utoronto.ca/display/displayprose.cfm?prosenum=6>.
- Talisse, R. B. Two-Faced Liberalism: John Gray's Pluralist Politics and the Reinstatement of Enlightenment Liberalism // Critical Review 14, No. 4, 2002, p. 441-458 [žiūrėta 2006 m. kovo 21 d.]. Prieiga per internetą: http://people.vanderbilt.edu/~robert.talisse/gray_cr.pdf.
- Taylor, C. Susipynę tikslai: liberalų – komunitarų ginčas // Šiuolaikinė politinė filosofija: antologija. Vilnius: Pradai, 1998.
- Taylor, C. Sources of the Self: The Making of the Modern Identity. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1989.
- Valls, A. Self-Development and the Liberal State: The Cases of John Stuart Mill and Wilhelm von Humboldt // The Review of Politics, 61; 2, Spring 1999, p. 251-274. Proquest Social Science Journals [žiūrėta 2006 m. balandžio 25 d.].
- Volteras. Traktatas apie metafiziką // Filosofijos istorijos chrestomatija. Naujieji amžiai. Vilnius: Mintis, 1987.
- Winch, P. The Idea of Social Science and its Relation to Philosophy. London: Routledge, 1990.
- Wordsworth, W. The Complete Poetical Works. London: Macmillan and Co., 1888; Bartleby. Com, 1999 [žiūrėta 2006 m. vasario 15 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.bartleby.com/145/>.
- Хоркхеймер, М., Адорно, Т. В. Диалектика просвещения. Философские фрагменты. Москва - Санкт Петербург: Ювента, 1997.